

Van de redactie

Met het begin van deze nieuwe jaargang zijn er enige veranderingen opgetreden in de samenstelling van de redactieraad van *Nederlandse Taalkunde* en in de locaties waar elektronische informatie over ons tijdschrift gevonden kan worden.

De redactieraad hebben verlaten prof. dr. mr. P. van den Hoven, prof. dr. J. van Marle, prof. dr. M.C. van den Toorn en prof. dr. J.W. de Vries. Toegetreden zijn prof. dr. N.F.M. Corver, prof. dr. V.J.J.P. van Heuven en prof. dr. F.P. Weerman. Wij danken de afgetreden, allen redactieraadsleden van het eerste uur, zeer voor hun voor *Nederlandse Taalkunde* verrichte arbeid en wij verwelkomen de nieuwe leden, wier enthousiaste aanvaarding van het lidmaatschap een gunstig teken voor de toekomst is.

Elektronische informatie over *Nederlandse Taalkunde* is zeven jaar lang te vinden geweest op de website van de afdeling Algemene Taalwetenschap en Dialectologie van de KU Nijmegen. Henk Schotel en later Lianne Teunissen hebben die informatie steeds geactualiseerd, waarvoor onze dank. Met ingang van deze jaargang staat algemene informatie over *Nederlandse Taalkunde* op de website van de uitgever: <http://www.vangorcum.nl> en e-mail: info@vangorcum.nl. Kopijaanwijzingen zijn bij de redactiesecretaris te verkrijgen.

Rest ons nog onze lezers te danken voor de diversiteit aan kopij die wij het afgelopen jaar hebben mogen ontvangen. Wij vertrouwen erop dat u ons met inzendingen blijft verblijden.

Zo spreek je de *r* dus niet uit

Een fonetische kijk op 'deletie'

LEENDERT PLUG*

Abstract

This paper presents an analysis of the realisation of postvocalic /r/ in Dutch, focussing on /r/-deletion and effects of /r/ on a preceding vowel and a following consonant. Recently, detailed phonetic studies have shown that many processes traditionally attributed to phonological rules can be accounted for at the phonetic level, in terms of variation in the temporal organisation of phonetic parameters. On the basis of data from a corpus of word pairs realised by four speakers of Standard Dutch, this paper shows that such a phonetic approach is justified in the case of /r/-deletion in Dutch, and presents an analysis in terms of articulatory gestures. It will be shown that unlike existing phonological accounts, this phonetic analysis offers an insight into the relation between /r/-deletion and the contextual effects of /r/.

1 Inleiding

Het is welbekend dat in normale, vloeiende spraak bepaalde klanken die in meer nadrukkelijke spraak duidelijk aanwezig zouden zijn, moeilijk zijn waar te nemen. Postvocalische /r/ is hier een goed voorbeeld van: in woorden als *hert*, *paars* of *Amsterdam* is het vaak erg moeilijk een fonetisch 'segment' te isoleren dat als 'de uitspraak van /r/' beschouwd kan worden, terwijl het in woorden als *rood*, *ruig* en *raaf*, waar /r/ prevocalisch is, vrij eenvoudig is het begin en eind van zo'n segment vast te stellen.¹ Dit algemene verschijnsel van het wegvallen van spraakklanken wordt in de literatuur wel 'deletie' genoemd, en in de literatuur over het Nederlands is dan ook over 'r/-deletie' gesproken (Cucchiariini & Van den Heuvel 1995, Van den Heuvel & Cucchiariini 2001). Een belangrijke vraag is hoe verschijnselen als /r/-deletie verklaard kunnen worden. Is de deletie een fonologisch of een fonetisch verschijnsel? Met andere woorden, besluit een spreker bij het plannen van

* Adres: Department of Language and Linguistic Science, University of York, Heslington, York YO1 5DD, Verenigd Koninkrijk. E-mail: lp135@york.ac.uk. Ik dank Richard Ogden voor algemene begeleiding en Linda van Bergen, Catia Cucchiariini, Henk van den Heuvel, Wim van der Wurff en twee anonieme lezers voor opbouwende kritiek op eerdere versies van dit artikel. Eén van deze versies is (in het Engels) verschenen als Plug (2002). Een volledig verslag van dit onderzoek is te vinden in Plug (2001).

1 Symbolen tussen schuine strepen zijn fonemen: fonologische categorieën zonder intrinsieke fonetische betekenis. Fonetische 'realisaties' van fonemen worden tussen rechte haken weergegeven. Met 'segmentele realisatie van /r/' bedoel ik een periode in het signaal waarin /r/ het voornaamste foneem is dat wordt gerealiseerd, en waarvan het begin en eind betrouwbaar en consequent zijn vast te stellen, bijvoorbeeld met behulp van de criteria voorgesteld door Stevens (1998).

een woord als *hert* het foneem /r/ niet fonetisch te realiseren, of wordt er wel een realisatie gepland, maar is deze door de uitvoering ervan op één of andere manier moeilijk waar te nemen?²

Hoewel het voorkomen van /r/-deletie in het Nederlands beschreven is in het kader van spraaktechnologische toepassingen (Kessens, Wester & Strik 1999, Van den Heuvel & Cucchiarini 2001), forensisch onderzoek (Vieregge & Broeders 1993), en onderzoek naar taalvariatie en -verandering (Van Reenen 1994, De Schutter & Taeldeman 1994, Van de Velde 1994, 1996, Van de Velde & Van Hout 1999, Verstraeten & Van de Velde 2001), is op deze vragen nog niet eerder ingegaan. In dit artikel hoop ik juist dit te doen, en het uitgangspunt hierbij is recent onderzoek naar deletie-processen in het Engels. Op basis van een fonetische beschrijving van Nederlandse woorden met een postvocalische /r/ (§3 en §4) stel ik voor dat /r/-deletie geen fonologisch, maar een fonetisch verschijnsel is. Ik laat vervolgens zien hoe het verschijnsel in articulatorische termen uitgelegd kan worden (§5) en eindig met een algemene bespreking (§6). In de volgende paragraaf beschrijf ik eerst het geluidsmateriaal waarop deze studie is gebaseerd.

2 Materiaal

De basis van deze studie wordt gevormd door een verzameling woordparen. De meeste woorden bestaan uit één lettergreep, en in de meeste gevallen is het enige verschil tussen twee woorden in een paar de aan- dan wel afwezigheid van een postvocalische /r/. Alle klinkers die in monosyllabische Nederlandse woorden kunnen voorkomen zijn vertegenwoordigd, behalve de tweeklanken, die niet voor /r/ voorkomen. Alle woorden eindigen op een coronale plosief, dat wil zeggen, /t/ of /d/. Tabel 1 geeft een overzicht van de woordparen. In twee gevallen kon geen paar gemaakt worden: monosyllaben die eindigen op /ød/ en /ʏrd/ ontbreken. Zoals in Tabel 1 te zien is, beginnen alle tweelettergrepige woorden met het voorvoegsel *ge-*, dat geen klemtoon draagt. De testwoorden werden in de draagzin *We dachten dat ze toen ... oplas* geplaatst en, met een aantal niet-relevante woorden toegevoegd, drie keer in willekeurige volgorde door een aantal Nederlandse sprekers, inclusief de schrijver, voorgelezen. Behalve de schrijver waren de sprekers zich bij het voorlezen niet bewust van het doel van het onderzoek. Opnames werden gemaakt in een professionele geluidsstudio en digitaal verwerkt in het programma *xwaves* van Entropic.

2 Als het laatste het geval is, is de term ‘/r/-deletie’ in feite misleidend, omdat de term de verwijdering van een foneem uit de fonologische representatie suggereert. In dit artikel wordt de term niettemin gebruikt om te verwijzen naar de afwezigheid van een segmentele realisatie van /r/, hoe deze afwezigheid ook verder te verklaren is.

Klinker	Postvocalische medeklinker(s)			
	/t/	/rt/	/d/	/rd/
/i/	<i>giet</i>	<i>giert</i>	<i>bied</i>	<i>gevierd</i>
/y/	<i>buut</i>	<i>buurt</i>	<i>Ruud</i>	<i>Ruurd</i>
/u/	<i>voet</i>	<i>voert</i>	<i>woed</i>	<i>woerd</i>
/e/	<i>eet</i>	<i>eert</i>	<i>eed</i>	<i>geëerd</i>
/ø/	<i>peut</i>	<i>speurt</i>	Ø	<i>gebeurd</i>
/o/	<i>poot</i>	<i>poort</i>	<i>bood</i>	<i>boord</i>
/a/	<i>vaat</i>	<i>vaart</i>	<i>Aad</i>	<i>aard</i>
/ɪ/	<i>kit</i>	<i>kirt</i>	<i>bid</i>	<i>gekird</i>
/ɛ/	<i>het</i>	<i>hert</i>	<i>wed</i>	<i>werd</i>
/ʌ/	<i>put</i>	<i>spurt</i>	<i>mud</i>	Ø
/ɔ/	<i>pot</i>	<i>port</i>	<i>bod</i>	<i>bord</i>
/ɑ/	<i>at</i>	<i>Art</i>	<i>had</i>	<i>hard</i>

Tabel 1: *Overzicht van de testwoorden*

De beschrijving van de uitspraak van /r/ in dit artikel is gebaseerd op het deel van het verkregen geluidsmateriaal dat instrumenteel en statistisch is onderzocht, hoewel de uitkomsten van dit onderzoek hier niet in kwantitatief detail worden besproken. Het betreft de spraak van twee mannen (de schrijver – LP – en JW) en twee vrouwen (SW en MB), allen tussen de 20 en 25 jaar, universitair geschoold, en geboren en opgegroeid in de Randstad.³ Alle vier spreken met een ‘westers’ accent dat vrijwel geen specifieke regionale kenmerken bevat, en ook niet als Poldernederlands kan worden beschreven (vgl. Stroop 1997).⁴

● 3 Deletie als fonetisch verschijnsel

De centrale vraag is of /r/-deletie het best in fonetische of in fonologische termen kan worden uitgelegd. De vraag ‘fonetisch of fonologisch proces?’ wordt regelmatig gesteld in de literatuur wanneer een geluidspatroon besproken wordt, en er is veel geschreven over mogelijke criteria die een weloverwogen beslissing mogelijk maken (bijv. Scobbie 1995, Keating 1996, Pierrehumbert, Beckman & Ladd 2000). Een algemeen aanvaard criterium heeft te maken met de fonetische details van het geluidspatroon: als een patroon categorische fonetische verschillen tot stand brengt, is het waarschijnlijk dat het fonologisch gepland is. Als dit niet het geval is, dus als het patroon erg variabel is, is het aannemelijker dat het door fonetische factoren bepaald wordt.

3 In totaal zijn dus 552 testwoorden fonetisch onderzocht (aantal woorden in Tabel 1 × aantal sprekers × aantal repetities = 46 × 4 × 3 = 552).

4 Er werd bewust gekozen voor een relatief klein aantal sprekers met vergelijkbare accenten, zodat binnen de tijdsbepalingen van het onderzoek vooral aandacht kon worden besteed aan fijne, niet-regionale variatie in de uitspraak van /r/. Een nadeel van deze ‘nauwe’ onderzoeksopzet is natuurlijk dat de resultaten strikt gezien slechts een klein deel van de Nederlandse taalgemeenschap betreffen.

Neem bijvoorbeeld de verandering van [s] in [ʃ], die in het Engels voorkomt wanneer een werkwoord zoals *confess* [kən'fɛs] verbogen wordt tot een zelfstandig naamwoord – *confession* [kən'fɛʃən] – en ook wanneer een woord als *miss* [mɪs], eindigend op /s/, gevolgd wordt door een woord dat begint met /j/, zoals *you* [mɪʃu]. Beide veranderingen van [s] in [ʃ] zijn in de traditionele literatuur beschreven met een fonologische regel die het foneem /s/ in /ʃ/ verandert. Maar als je goed luistert blijkt dat de twee veranderingen heel verschillende fonetische kenmerken hebben: de [ʃ] in *confession* is categorisch anders dan [s] en is aan weinig variatie onderhevig, terwijl de [ʃ] in *miss you* in het begin meer als [s] klinkt en aan het eind meer als [ʃ], en met veel meer variatie wordt uitgesproken. Dit kan erop duiden dat sprekers het foneem /s/ in paren als *confess–confession* bij het plannen van de uitspraak door /ʃ/ vervangen, terwijl sprekers de /s/ in *miss you* niet vervangen, maar tegelijk met /j/ uitspreken, wat resulteert in een geluid dat zo'n beetje als [ʃ] klinkt (Zsiga 1995). Het ene proces is dus fonologisch, en het andere fonetisch.

Om erachter te komen of /r/-deletie het best in fonetische of in fonologische termen kan worden uitgelegd, zouden we dus uit moeten vinden of /r/-deletie categorische fonetische verschillen tot stand brengt of niet. Hiertoe liet ik drie academische fonetici (GW, DW en PC) de realisatie van /r/ transcriberen in een gedeelte van het materiaal.⁵ Als /r/-deletie een fonologisch, dus categorisch proces is, zullen de transcribenten het makkelijk eens zijn over de aan- of afwezigheid van een segmentele realisatie van /r/. Als /r/-deletie een fonetisch, dus variabel proces is, zal het veel moeilijker zijn vast te stellen of /r/ wel of niet als een segment wordt uitgesproken; er zal als het ware een 'grijs gebied' zijn tussen testwoorden met een robuuste uitspraak van /r/ en testwoorden waarin helemaal geen uitspraak van /r/ geïsoleerd kan worden. In dit 'grijs gebied' zal er daarom relatief veel onenigheid zijn onder de transcribenten.

In de bestaande studies waarin segmentele transcripties worden gebruikt (Viergege & Broeders 1993, Collins & Mees 1996, Van de Velde 1996, Van de Velde & Van Hout 1999, Van den Heuvel & Cucchiariini 2001) wordt het transcriptieproces niet in detail besproken, maar het is bekend uit akoestische studies dat realisaties van intervocalische en postvocalische /r/ in het Nederlands vaak heel moeilijk te segmenteren zijn (Nootboom 1972, Van den Heuvel, Rietveld & Cranen 1994). Ook in het huidige materiaal bleek de aan- of afwezigheid van een segmentele realisatie van /r/ niet gemakkelijk vast te stellen. Zoals te zien is in Tabel 2, zijn de transcribenten (hier inclusief de schrijver) het vaak oneens over de vraag of /r/ als een segment wordt gerealiseerd of niet.⁶

- 5 GW, DW en PC zijn, in tegenstelling tot de schrijver, niet Nederlandstalig. Allen zijn opgeleid in de Britse fonetische traditie en hebben een ruime ervaring als transcribent.
- 6 Slechts voor 9% van de testwoorden stelden de vier transcribenten precies dezelfde transcriptie (inclusief diacritische tekens) voor. Deze transcriptie was in alle gevallen 'Ø'. Andere veel gebruikte transcripties waren die voor een post-alveolaire of retroflexie approximant (respectievelijk [ɹ] en [ɻ] in Tabel 2, met diverse diacritische tekens) en die voor een relatief centrale klinkerkwaliteit, zoals [ə] en [ɐ] in Tabel 2, vaak met een diacritisch teken om aan te geven dat de klinker erg kort is ([ɚ] en [ɞ] in Tabel 2) of ietwat retroflex klinkt ([ɚ̠], [ɞ̠] en [a̠] in Tabel 2).

Woord	Spreker	Transcribent			
		GW	DW	PC	LP
<i>giert</i>	LP	ɤ	ə	ɪ	ə
	SW	ɪ	ɹ	ʊ	ɪ
	JW	∅	∅	ʒ	∅
<i>eert</i>	LP	ɹ	ɐ	ɹ	ə
	JW	∅	ə	ɪ	∅
	MB	ɪ	ɹ	ɹ	ɹ
<i>speurt</i>	SW	∅	ɪ	uɪ ⁵	ɐ
	JW	∅	∅	ɪ	ɪ
	MB	∅	ɹ	ʒ	∅
<i>art</i>	SW	∅	∅	ɪ	∅
	JW	∅	ə	∅	∅
	MB	∅	∅	ɪ	ɪ

Tabel 2: *Enige segmentele transcripties*

De variatie in de transcripties suggereert dat de uitspraak van /r/ ook onderhevig is aan zeer fijne variatie, en dat het heel moeilijk is die variatie in een enkel segmenteel symbool vast te leggen (zie Kerswill & Wright 1990).⁷ De getranscribeerde testwoorden werden ook akoestisch onderzocht, en het bleek onmogelijk betrouwbare criteria vast te stellen voor de aan- of afwezigheid van een segmentele realisatie van /r/. Met andere woorden, /r/-deletie lijkt geen categorische fonetische verschillen te creëren (vgl. Cucchiarini & Van den Heuvel 1995:60), en in plaats van het opstellen van een fonologische deletie-regel moet onderzocht worden of /r/-deletie in fonetische termen verklaard kan worden. Dit doe ik in de volgende paragraaf.

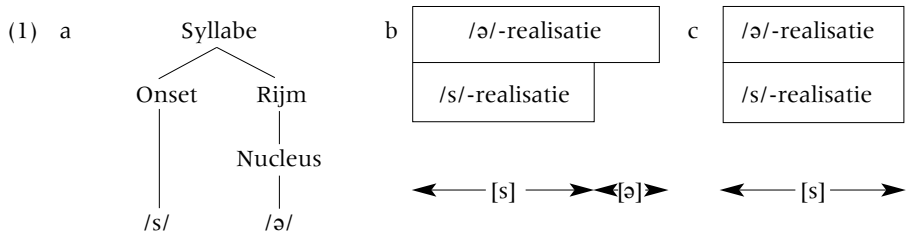
4 Een nadere kijk op lettergrepen met /r/

Als een verklaring voor een geluidspatroon in de fonetiek moet worden gezocht, is het nuttig het patroon van een wat breder perspectief te benaderen dan dat van het fonetisch segment. Dit is met name het geval voor deletie-processen: het is herhaaldelijk aangetoond dat fonetische kenmerken van ‘verdwenen’ klanken nog steeds kunnen worden gevonden in het signaal, alleen niet precies op de plaats waar je ze zou verwachten.

Om een voorbeeld te noemen, in het Engels kan een woord als *support* op tenminste twee manieren worden uitgesproken: met een sjwa in de eerste lettergreep – [sə'pɔ:t] – en zonder een sjwa – [spɔ:t]. Dit is in het verleden verklaard met behulp van een fonologische regel: '/ə/-deletie'. Coleman (1992, 1998) laat echter zien dat dit proces het best in fonetische termen kan worden uitgelegd. Het verschil tussen de twee realisaties zit hem niet in de fonologische structuur van de eerste lettergreep van *support* (1a), maar in de timing van de fonetische kenmerken van /s/ en /ə/. Hoewel /s/ en /ə/ in [sə'pɔ:t] gedeel-

⁷ Het zou best mogelijk zijn tot een consensus-transcriptie te komen, door bijvoorbeeld te beslissen een sjwa-achtige vergelijking consequent als segmentele realisatie van /r/ te beschouwen, of juist niet. Zo'n beslissing is echter fonologisch gezien willekeurig, en pogingen om tot meer overeenstemming tussen transcribenten te komen, werden dan ook niet ondernomen.

telijk gelijktijdig worden uitgesproken – de [s] in [sə] klinkt duidelijk anders dan de [s] in [si] of [sa] – is er ook een korte periode waarin /ə/ alleen wordt uitgesproken. Deze periode wordt waargenomen als een segmentele sjwa: zie (1b). In [spɔ:t] wordt geen segmentele sjwa gehoord. De [s] in [spɔ:t] is echter nog steeds duidelijk anders dan die in [si] of [sa], en verschilt bovendien subtiel van de [s] in *sport* (Fokes & Bond 1993). Kenmerken van /ə/ zijn dus nog steeds aanwezig in het signaal, maar ze zijn anders geordend ten opzichte van de kenmerken van /s/, bijvoorbeeld zoals in (1c).⁸

Coleman concludeert dat er van een fonologisch proces van /ə/-deletie geen sprake is: /ə/ wordt wel gerealiseerd in [spɔ:t], alleen niet als een duidelijk te isoleren segment.

Laten we nu bekijken hoe deze aanpak van deletie van toepassing is op de Nederlandse /r/. In (2) geef ik een aantal transcripties van complete woordparen, voor elke spreker één.

(2) a	MB:	<i>poot</i>	ɸɔ ^u t	<i>poort</i>	pɔ ^u :t
b	JW:	<i>eet</i>	ʔe:t	<i>eert</i>	ʔi:t
c	SW:	<i>had</i>	hɑɖ	<i>hard</i>	hɑ:t
d	LP:	<i>buut</i>	ɸy:t	<i>buurt</i>	ɸy ^u :t

Wederom is te zien dat /r/-deletie, hoe het ook verder te verklaren is, voorkomt in het huidige materiaal: in drie van de vier transcripties in de rechtse kolom is geen segmenteel symbool voor /r/ te vinden.⁹ Het is echter ook duidelijk dat de woorden met en zonder /r/ niet ‘hetzelfde’ worden uitgesproken, ook al is er geen duidelijke klank voor /r/ te horen (zie ook Cucchiariini & Van den Heuvel 1995:63). Het meest opvallend zijn de verschillen in klinkerkwaliteit – woorden met /r/ hebben meestal een meer centrale klinkerkwaliteit en bevatten vaak een verglijding naar sjwa – en in de articulatieplaats van /t/ of /d/ – drie van de vier testwoorden met /r/ in (2) eindigen op een post-alveolaire plosief, terwijl in testwoorden zonder /r/ alleen alveolaire plosie voorkomt. Instrumenteel en statistisch onderzoek, dat ik hier niet in detail zal bespreken (maar zie Plug 2002), toonde aan dat deze effecten in het hele materiaal te vinden zijn.

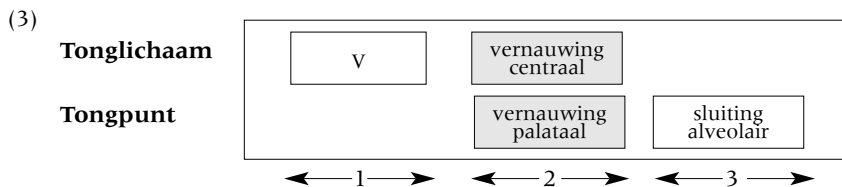
Deze observaties zijn niet nieuw: de invloed van /r/ op de klinkerkwaliteit is al eerder nauwkeurig door fonetici beschreven (bijv. Collins & Mees 1996) en zelfs akoestisch

8 In een gedetailleerde fonetische transcriptie kan in dit geval een klein sjwa-symbool boven de [s] worden geplaatst, zoals Kelly & Local (1989) doen.
 9 Volgens Cucchiariini & Van den Heuvel (1995) komt in beklemtoonde lettergrepen met een korte klinker wel ‘verzwakking’, maar geen deletie van /r/ voor. In het huidige materiaal is echter geen verschil waar te nemen in de realisatie van /r/ tussen woorden met lange en korte klinkers.

bestudeerd (Koopmans-Van Beinum 1969), en de invloed van /r/ op de articulatieplaats van coronale medeklinkers wordt ook opgemerkt door Clark & Yallop (1995:123). Deze effecten zijn echter altijd onafhankelijk van de segmentele realisatie van /r/ bekeken, en daarom is het moeilijk te zien waarom juist deze effecten met /r/ worden geassocieerd. Is hier een fonetische verklaring voor te vinden? En kan deze verklaring ons ook een inzicht geven in de fonetiek van /r/-deletie? Om op deze vragen een antwoord te vinden, is het nuttig nader in te gaan op de bewegingspatronen van de spraakorganen die de uitspraak van postvocalische /r/ mogelijk maken.

• 5 Een articulatorische verklaring voor /r/-deletie

Laten we eerst even teruggaan naar de transcripties van segmentele realisaties van /r/ in het huidige materiaal. Zoals te zien is in Tabel 2, is een segmentele realisatie van /r/, als de transcribenten er één waarnemen, vaak een post-alveolaire approximant [ɹ] of een retroflexe approximant [ɻ]. Uit articulatorische studies naar Engelse spraak is gebleken dat bij de uitspraak van dit soort klanken twee bewegingspatronen cruciaal zijn: het tonglichaam moet een centrale positie in de mond aannemen en de tongpunt moet enigszins omhoog gekruld worden in de richting van het harde gehemelte (Browman & Goldstein 1990, Gick 1999). Voor een klinker is daarentegen vooral de stand van het tonglichaam van belang, en voor het uitspreken van /t/ of /d/ moet de tongpunt tegen de tandkassen gedrukt worden. De articulatorische structuur van de woorden met /r/ in het huidige materiaal kan dus gedeeltelijk worden weergegeven als in (3), waar de rechthoeken de hierboven beschreven cruciale bewegingspatronen aanduiden; die voor /r/ in het grijs. Tijd loopt van links naar rechts. De positie van het tonglichaam voor de articulatie van een klinker is natuurlijk afhankelijk van de klinker die gearticuleerd wordt: voor /i/ is de tong bijvoorbeeld hoog, voorin de mond, maar voor /a/ laag achterin. De precieze beschrijving van deze verschillende klinker-patronen is niet van belang hier, en de klinker is daarom in (3) enkel met *V* ('vocaal') aangeduid. Onder de weergave zijn een aantal opeenvolgende 'periodes' gemarkeerd, die in de bespreking van belang zijn.

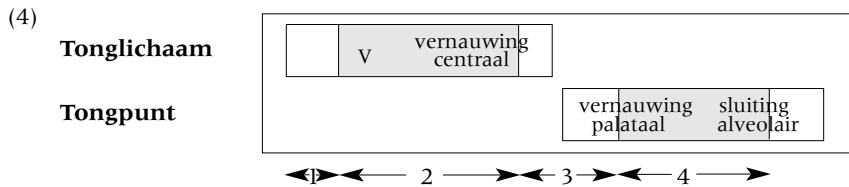

De bewegingspatronen in (3) zijn heel netjes geordend, zodat de twee bewegingen voor [ɹ] precies tegelijk worden gemaakt (periode 2), direct na die van de klinker (periode 1) en voor die van [t] (periode 3). Maar in werkelijkheid lopen de bewegingen van de spraakorganen vaak vloeiend in elkaar over en worden daardoor enigszins 'vermengd', en de precieze organisatie van de bewegingspatronen is vaak aan variatie onderhevig (zie vooral Browman & Goldstein 1989, 1992). Deze twee mechanismen – de vermenging van opeenvolgende bewegingen en variatie in de timing van de bewegingen – zijn cruciaal

voor het verklaren van /r/-deletie en de hierboven beschreven fonetische effecten van /r/.

In het geval van een structuur in (3) is het aannemelijk dat /r/-deletie gepaard gaat met een afname in de overlapping van de twee grijze bewegingspatronen. Als de beweging van het tonglichaam iets eerder gemaakt wordt dan in (3) is aangegeven, en de beweging van de tongpunt iets later, is het bovendien waarschijnlijk dat deze bewegingen enigszins worden vermengd met respectievelijk die van de klinker en die van [ɹ].¹⁰ Het resultaat is een articulatorische structuur als in (4). De grijze vakken geven hier vermenging aan van twee opeenvolgende bewegingen door hetzelfde spraakorgaan, in dit geval het tonglichaam en de tongpunt.

Hier kunnen tenminste vier opeenvolgende periodes worden onderscheiden. In periode 1 wordt de klinker uitgesproken door het tonglichaam in een bepaalde positie te houden. Al snel wordt deze houding aangepast omdat aan de uitspraak van [ɹ] begonnen wordt; het resultaat is een periode waarin het tonglichaam zich ergens tussen de positie voor de klinker en die voor [ɹ] beweegt (periode 2). Nu is opgemerkt dat de positie van het tonglichaam voor de articulatie van [ɹ] erg lijkt op die voor de uitspraak van de sjwa (McMahon, Foulkes & Tollfree 1994:303).¹¹ Een beweging in deze richting zal dus resulteren in een gecentraliseerde klinkerkwaliteit. Zoals aangetoond in §3 is dit precies wat we in het materiaal vinden en wat diverse onderzoekers al hebben geobserveerd in woorden met een postvocalische /r/.

Dan volgt een periode waarin de twee bewegingspatronen van [ɹ] gedeeltelijk tegelijk worden uitgevoerd (periode 3). Tijdens deze periode kan een sjwa-achtige klinkerkwaliteit worden waargenomen, en het is hoorbaar dat de tongpunt omhoog wordt gekruld, maar de exacte timing van deze twee fonetische kenmerken is nogal variabel. Voor deze periode zijn dus transcripties als [ə] of [ə^ɹ] te verwachten, en deze zijn in mijn materiaal inderdaad vaak te vinden. In deze gevallen is het goed mogelijk dat een transcribent die de realisatie van /r/ met een enkel segmenteel symbool moet weergeven, voor het symbool 'Ø' kiest, omdat van een duidelijke segmentele realisatie geen sprake is. Hierna volgt een periode waarin de bewegingen van de tongpunt voor [ɹ] en [t] tegelijk worden uitgevoerd (periode 4). In dit geval is het aannemelijk dat de articulatieplaatsen van de twee

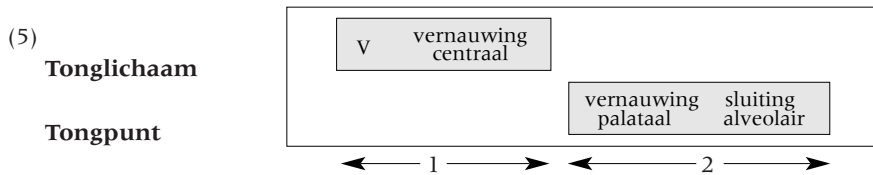
10 Zoals opgemerkt door een anonieme lezer, is een verglijding in de klinker ook vaak te horen als /r/ wel als een duidelijk segment wordt uitgesproken. De structuur in (3) is wat dat betreft wellicht te eenvoudig. De huidige analyse voorspelt dat hoe minder duidelijk de segmentele realisatie van /r/ is, hoe 'wijder' de invloed van /r/ op de fonetische context. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of er inderdaad een dergelijk verband tussen '/r/-deletie' en 'contextueel effect' bestaat.

11 Dit verklaart wellicht ook waarom /r/-deletie het meest voor lijkt te komen in lettergrepen met sjwa (Van den Heuvel & Cucchiariini 2001). Helaas bevat het huidige materiaal geen voorbeelden van /r/ na sjwa, omdat sjwa niet in beklemtoonde monosyllaben voorkomt.

bewegingen vermengd worden, zodat de sluiting voor de plosief ergens tussen alveolair en palataal is. Dit komt overeen met de observatie dat de articulatieplaats van coronalen na /r/ vaak niet alveolair, maar post-alveolair is.

De articulatorische structuur in (4) is een goede weergave van testwoorden in het ‘grijs gebied’ dat ik in §3 beschreef: het is heel duidelijk te horen dat deze woorden een /r/ bevatten, en vaak is nog een spoor van [ɹ] te horen, maar het is niet altijd gemakkelijk de uitspraak in een enkel segmenteel symbool vast te leggen. Sommige van deze woorden kunnen daarom als voorbeelden van /r/-deletie worden beschouwd.

Er is nog een andere uitspraak mogelijk, weergegeven in (5).

In deze structuur zijn de bewegingspatronen van [ɹ] helemaal vermengd met die van de klinker en van de coronale plosief, en overlappen elkaar niet of nauwelijks. Het resultaat is een relatief centrale klinkerkwaliteit, zonder een duidelijke verglijding naar sjwa (periode 1), gevolgd door een post-alveolaire plosief (periode 2). Zo'n uitspraak van /r/ zou in een segmentele transcriptie zeker als een voorbeeld van /r/-deletie gelden: er is in de structuur in (5) geen periode waarin /r/ het enige foneem is dat wordt gerealiseerd. Zoals te zien is in (2), zijn ook dit soort uitspraken in het materiaal te vinden.

Kort samengevat: /r/-deletie kan gezien worden als het gevolg van variatie in de coördinatie van de twee bewegingspatronen die voor de uitspraak van [ɹ] cruciaal zijn, en wel de neiging van sprekers om het tonglichaam eerder naar de vereiste positie te bewegen dan de tongpunt (zie Sproat & Fujimura 1993). Tegelijkertijd verklaart de vermenging van de twee bewegingspatronen met die van omliggende fonemen de waargenomen effecten van /r/ op de fonetische context.

6 Conclusie

Ik heb in dit artikel willen aantonen dat /r/-deletie het best als een fonetisch proces gezien kan worden. Dat wil zeggen dat een spreker bij het plannen van de uitspraak van, bijvoorbeeld, *vaart*, *giert* of *buurt* niet besluit de /r/ maar weg te laten, maar dat het door de manier waarop de bewegingen van de spraakorganen bij de uitspraak ervan zijn gecoördineerd, moeilijk is een segmentele realisatie van /r/ te isoleren. Vooral nog is de analyse gebaseerd op een beperkte hoeveelheid spraakmateriaal en op indirect bewijs wat betreft de articulatie van [ɹ]: de hierboven besproken bewegingspatronen werden gevonden in een onderzoek naar de uitspraak van [ɹ] in het Engels (Browman & Goldstein 1990). Toekomstig onderzoek naar articulatorische processen in het Nederlands zal moeten uitwijzen of de structuren in §5 correct zijn; op dit moment zijn ze niet meer, maar ook niet minder, dan aannemelijk.

De huidige analyse heeft twee belangrijke pluspunten. Ten eerste wordt juist voorspeld

dat zogenaamde /r/-deletie een flink aantal fonetische uitkomsten kan hebben. Deze variatie in de fonetische kenmerken van woorden met een postvocalische /r/ is veel moeilijker uit te leggen wanneer /r/-deletie als fonologisch proces wordt gezien, aangezien fonologische regels doorgaans duidelijke, categorische fonetische verschillen tot gevolg hebben. Ten tweede legt de articulatorische analyse een verband tussen de invloed van /r/ op de uitspraak van voorafgaande en volgende fonemen: dit zijn in feite gevallen van assimilatie. In de bestaande literatuur zijn deze effecten in afzonderlijke fonologische regels en condities vastgelegd die weinig logisch verband houden met de representatie van het foneem /r/ zelf (zie met name Booij 1981, 1995, Trommelen 1993, en Van Oostendorp 2000); de huidige analyse is wat dat betreft een verbetering.

Tenslotte roert dit artikel ook een algemene kwestie aan. Ik heb in deze studie een duidelijke scheiding aangehouden tussen geluidspatronen die een fonetische verklaring moeten krijgen, en geluidspatronen die fonologisch bepaald zijn. Zo'n strikte scheiding tussen fonetiek en fonologie is in het verleden al door vooraanstaande fonologen bepleit (bijv. Trubetzkoy 1939 en Firth 1948), maar wordt in veel fonologisch werk alleen aangehaald in verband met problematische of onduidelijke fonetische feiten; deze worden dan beschreven als 'een kwestie van fonetische interpretatie' of 'het gevolg van fonetische processen', maar worden verder niet onderzocht (zie bijv. Hall 1993:102, voetnoot 7). Dit is nu juist wat voorstanders van een strikte scheiding niet voor ogen hebben: als gevolg van de scheiding moet de onderzoeker voor elk geluidspatroon een keuze maken tussen een fonetische of een fonologische analyse. Hierdoor wordt de onderzoeker gedwongen het geluidspatroon in detail te onderzoeken, en dit betekent dat fonologische analyse noodzakelijkerwijs is gebaseerd op gedetailleerd fonetisch onderzoek (Kelly & Local 1989, Rischel 1992, Coleman 1998, Kohler 2000).

In het geval van het huidige materiaal is het goed mogelijk de waargenomen geluidspatronen te vertalen in fonologische regels of condities, zoals de /r/-deletieregel van Cucchiariini & Van den Heuvel (1995). Zulke regels zijn ook zeker nuttig voor het testen van spraaktechnologische toepassingen, of voor forensisch of sociolinguistisch onderzoek, omdat ze geluidspatronen op een globale manier beschrijven en voorspellingen doen die op grote hoeveelheden materiaal getest kunnen worden. Ze hebben echter een beperkte verklarende waarde en geven slechts een oppervlakkig beeld van de werkelijkheid. De fonologische analyse is met het opstellen van zulke regels dus niet 'af': als we een inzicht willen krijgen in de fonologische en fonetische competentie van sprekers is meer kleinschalig en gedetailleerd onderzoek nodig, waarin de dynamische aard van spraak serieus wordt genomen en daarom verder wordt gekeken dan het fonetisch segment. Dit artikel heeft in het kort beschreven wat zulk onderzoek kan opleveren.

● Bibliografie

- Booij, G. (1981).** *Generatieve fonologie van het Nederlands*. Utrecht en Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum.
- Booij, G. (1995).** *The phonology of Dutch*. Oxford: Oxford University Press.
- Browman, C.P. & L. Goldstein (1989).** Articulatory gestures as phonological units. *Phonology* 6, 201-251.

- Browman, C.P. & L. Goldstein (1990).** Gestural specification using dynamically-defined articulatory gestures. *Journal of Phonetics* 18, 299-320.
- Browman, C.P. & L. Goldstein (1992).** Articulatory phonology: an overview. *Phonetica* 49, 155-180.
- Clark, J. & C. Yallop (1995).** *An introduction to phonetics and phonology*. Tweede uitgave. Oxford: Blackwell.
- Coleman, J. (1992).** The phonetic interpretation of headed phonological structures containing overlapping constituents. *Phonology* 9, 1-44.
- Coleman, J. (1998).** *Phonological representations: their names, forms and powers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Collins, B. & I. Mees (1996).** *The phonetics of English and Dutch*. Derde uitgave. Leiden: E.J. Brill.
- Connell, B. & A. Arvaniti (red.) (1995).** *Phonology and phonetic evidence: papers in laboratory phonology IV*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cucchiari, C. & H. van den Heuvel (1995).** /r/-deletion in Standard Dutch. *Proceedings of the Department of Language and Speech, University of Nijmegen* 19, 59-65.
- Firth, J.R. (1948).** Sounds and prosodies. In 1970 herdrukt in F. R. Palmer (red.), *Prosodic analysis*. Oxford: Oxford University Press, 1-26.
- Fokes, J. & Z.S. Bond (1993).** The elusive/illusory syllable. *Phonetica* 50, 102-123.
- Gick, B. (1999).** A gesture-based account of intrusive consonants in English. *Phonology* 16, 29-54.
- Hall, T.A. (1993).** The phonology of German /R/. *Phonology* 10, 83-105.
- Heuvel, H. van den & C. Cucchiari (2001).** /r/-deletion in Dutch: rumours or reality? In: H. van de Velde & R. van Hout (red.), 185-198.
- Heuvel, H. van den, T. Rietveld & B. Cranen (1994).** Methodological aspects of segment- and speaker-related variability. A study of segmental durations in Dutch. *Journal of Phonetics* 22, 389-406.
- Keating, P.A. (1996).** The phonology-phonetics interface. In: U. Kleinhenz (red.), *Interfaces in phonology*. Berlin: Akademie Verlag, 262-278.
- Kelly, J. & J. Local (1989).** *Doing phonology*. Manchester: Manchester University Press.
- Kerswill, P. & S. Wright (1990).** The validity of phonetic transcription: limitations of a sociolinguistic research tool. *Language Variation and Change* 2, 255-275.
- Kessens, J.M., M. Wester & H. Strik (1999).** Improving the performance of a Dutch CSR by modeling within-word and cross-word pronunciation variation. *Speech Communication* 29, 193-207.
- Kohler, K.J. (2000).** Investigating unscripted speech: implications for phonetics and phonology. *Phonetica* 57, 85-94.
- Koopmans-Van Beinum, F.J. (1969).** Nog meer fonetische zekerheden. *De Nieuwe Taalgids* 62, 245-250.
- McMahon, A., P. Foulkes & L. Tollfree (1994).** Gestural representation and Lexical Phonology. *Phonology* 11, 277-316.
- Nooteboom, S.G. (1972).** *Production and perception of vowel duration: a study of durational properties of vowels in Dutch*. Dissertatie, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Oostendorp, M. van (2000).** *Phonological projection: a theory of feature content and prosodic structure*. Berlijn en New York: Mouton de Gruyter.

- Pierrehumbert, J., M.E. Beckman & D.R. Ladd (2000).** Conceptual foundations of phonology as a laboratory science. In: N. Burton-Roberts, P. Carr & G. Docherty (red.), *Phonological knowledge: conceptual and empirical issues*. Oxford: Oxford University Press, 273-303.
- Plug, L. (2001).** *A declarative approach to the phonetics and phonology of post-vocalic /r/ in Dutch*. Dissertatie, University of York.
- Plug, L. (2002).** Segmental deletion as gestural realignment: the case of post-vocalic /r/ in Dutch. *Durham Working Papers in Linguistics* 8, 111-124.
- Reenen, P. van (1994).** Driemaal /r/ in de Nederlandse dialecten. In: G. de Schutter, J. Taeldeman & A. Weijnen (red.), 54-72.
- Rischel, J. (1992).** Formal linguistics and real speech. *Speech Communication* 11, 379-392.
- Schutter, G. de & J. Taeldeman (1994).** Studies in r-klein. II. /r/ in hoofdtonige syllabe voor medeklinkers. In: G. de Schutter, J. Taeldeman & A. Weijnen (red.), 73-109.
- Schutter, G. de, J. Taeldeman & A. Weijnen (red.) (1994).** *R – zes visies op een kameleleon*. *Taal en Tongval* Themanummer 7.
- Scobbie, J. (1995).** What do we do when phonology is powerful enough to imitate phonetics? Comments on Zsiga. In: B. Connell & A. Arvaniti (red.), 302-314.
- Sproat, R. & O. Fujimura (1993).** Allophonic variation in English /l/ and its implications for phonetic implementation. *Journal of Phonetics* 21, 291-311.
- Stevens, K.N. (1998).** *Acoustic phonetics*. Cambridge, Mass. en Londen: MIT Press.
- Stroop, J. (1997).** Wordt het Poldernederlands model? In: J. Taeldeman, J. Stroop & R. van Bezooijen (red.), *Standaardisering van het Nederlands*. *Taal en Tongval* Themanummer 10, 10-29.
- Trommelen, M. (1993).** Lexical word-processes in Dutch. *The Linguistic Review* 10, 161-184.
- Trubetzkoy, N.S. (1939).** *Grundzüge der Phonologie*. In 1958 heruitgegeven, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Velde, H. van de (1994).** 60 jaar (r)evolutie in het Standaard-Nederlands. In: G. de Schutter, J. Taeldeman & A. Weijnen (red.), 22-42.
- Velde, H. van de (1996).** *Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993)*. Dissertatie, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Velde, H. van de & R. van Hout (1999).** The pronunciation of (r) in Standard Dutch. In: R. van Bezooijen & R. Kager (red.), *Linguistics in the Netherlands 1999*. Amsterdam en Philadelphia: John Benjamins, 177-188.
- Velde, H. van de & R. van Hout (red.) (2001).** *'r-atics: Sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/*. *Etudes & Travaux* 4, Université Libre de Bruxelles.
- Verstraeten, B. & H. van de Velde (2001).** Socio-geographical variation of /r/ in standard Dutch. In: H. van de Velde & R. van Hout (red.), 45-61.
- Vierегge, W.H. & A.P.A. Broeders (1993).** Intra- and interspeaker variation of /r/ in Dutch. *Proceedings Eurospeech '93*. Vol. 1, 267-270.
- Zsiga, E.C. (1995).** An acoustic and electropalatographic study of lexical and postlexical palatalization in English. In: B. Connell & A. Arvaniti (red.), 282-302.

De directieve infinitief en de imperatief in het Nederlands

EGBERT FORTUIN*

Abstract

In Dutch both the imperative and the infinitive can be used as directives; in the latter case the term 'directive infinitive' is used. The difference in meaning between these forms is often very subtle and hard to define. This paper addresses the question what the difference in meaning is between the imperative and the directive infinitive and how the difference in meaning can account for the different *semantic and syntactic features* of these forms. First, the general meaning of the infinitive ('situation type') and different uses of the directive infinitive ('procedure', 'script', 'appropriate situation') are investigated, and an analysis is provided of the context-types in which the directive interpretation of the infinitive occurs. It is argued that the directive interpretation of the infinitive can only be analyzed against the background of these context-types, which each constitute the directive interpretation of the infinitive. Subsequently, the meaning of the imperative is analyzed and compared to the meaning of the directive infinitive. The remaining part of the paper is devoted to an analysis of four different semantic-syntactic features of the directive infinitive and the imperative. It is shown that the difference in meaning between these two forms accounts for the difference in semantic-syntactic features of the imperative and the directive infinitive.

1 Inleiding

In het Nederlands zijn er verschillende vormen of constructies die gebruikt kunnen worden als directief (zie bijvoorbeeld Duinhoven 1984, Hoeksema 1992). Naast de gewone imperatief wordt ook de infinitief gebruikt om de hoorder ertoe te bewegen de door het werkwoord uitgedrukte handeling uit te voeren. In dit artikel zal ik voor dit gebruik van de infinitief spreken van de *directieve infinitief*. In de volgende zinnen vindt men voorbeelden van zulke directieve infinitieven:¹

* Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Geesteswetenschappen, afdeling Slavische Taalkunde, Spuistraat 210, 1012 VT, Amsterdam. E-mail: egbert@hum.uva.nl.

Ik dank Wim Honselaar en Els Elffers voor commentaar op de conceptversie van dit artikel en Ton van der Wouden en Theo Janssen voor hun suggesties over relevante literatuur. Ook wil ik de anonieme beoordelaar danken voor zijn zeer waardevolle kritiek en zijn suggesties om bepaalde voorbeelden op te nemen. Ten slotte wil ik Mireille Snels bedanken voor het redigeren en becommentariëren van mijn tekst.

1 De voorbeelden in dit artikel zijn afkomstig van teksten op het internet of zelf geconstrueerd. In alle gevallen zijn ze voorgelegd aan sprekers van het Nederlands.

- (1) a Er is een buffet. Iedereen pakt een dienblad en ze gaan kijken. “Ieh, gatver. Ik lust geen nasi”, zegt Sean en loopt naar de toetjes. “Sean, **hier komen. Eerst normaal eten**”, roept Kathy naar Sean.
- b **Niet zo somber kijken**, zei Nico.
- c En dan nog even dit. Alex liep naar een hoek van de zaal en pakte een bal. “Deze bal is ons laatste redmiddel, voor als de situatie uit de hand dreigt te lopen. Als de nood aan de man is, verwisselen we de bal voor dit exemplaar. Hier, **vangen.**” Hij gooide de bal in de richting van Fer Vonk, die hem ving, maar door de grote kracht van de worp zijn evenwicht verloor en achterover op de grond viel.
- d ...Hier zien we Gerben die zijn hand uitsteekt... “Nee, ik wil niet op de foto! **Niet doen**, alsjeblieft!”
- e Het bioritme reguleert het ritme van de huid. Tijdens de dag is er bijna geen celvernieuwing. ‘s Nachts rond 1.00 uur bereikt de celvernieuwing haar hoogtepunt (dankzij slaap en duisternis). ‘s Nachts is daarom het ideale tijdstip om werkstoffen aan te brengen om de huid weer in balans te brengen. **Niet vergeten** hoor!
- f **Kloppen** svp!
- g “Ik vertel je zo dadelijk waarom ik dit tegenwoordig minder erg vind”, zegt Mounir Zuhghayar, een schatrijke Palestijnse textielabrikant van middelbare leeftijd, als hij na een half uur wachten in de brandende zon zijn beide armen in de lucht steekt en met zijn paspoort naar de Israëlische soldaten verderop zwaait. “**Hier komen!**”, blaft de Israëlische megafoon. “**Langzamer lopen!** Ontbloot je buik! **Stilstaan!** Toon je rug!” Gedwee volgt Mounir de bevelen op, die bedoeld zijn om vast te stellen of hij een riem vol explosieven rond zijn middel heeft.

Hoewel zowel de imperatief als de directieve infinitief een directieve functie hebben, is het gebruik van de directieve infinitief niet identiek aan het gebruik van de imperatief. Dit betekent dat wanneer de spreker de hoorder ertoe wil bewegen een handeling (niet) uit te voeren door het uiten van de infinitief, een afweging is gemaakt door de spreker om juist deze vorm te gebruiken en niet de imperatief. Het precieze betekenisverschil tussen de imperatief en de directieve infinitief is echter zeer subtiel waardoor het in veel gevallen moeilijk is te verklaren waarom in een bepaalde context de infinitief wordt gebruikt in plaats van de imperatief.

In de literatuur bestaan weinig analyses die expliciet ingaan op de betekenis van de directieve infinitief en het verschil in betekenis met de imperatief. Hoewel sommige taalkundigen enige opmerkingen aan het gebruik van de directieve infinitief wijden (bijvoorbeeld Duinhoven 1984, De Haan 1992), zijn er relatief weinig artikelen die de betekenis van de directieve infinitief als centraal thema hebben. De meest complete analyse van de directieve infinitief in het Nederlands is Blom (1987). Blom definieert de directieve infinitief als een ‘procedure’, d.w.z. een in het licht van een bepaalde doelstelling gestandaardiseerde reeks van handelingen (Blom 1987:185):

Een infinitief ‘pro imperativo’ interpreteren wil zeggen, in enigerlei situatie een procedure zien, een in het licht van een bepaalde doelstelling gestandaardiseerde reeks van handelingen, waar de infinitiefhandeling geacht kan worden deel van uit te maken.

Hoewel de definitie van '(standaard)procedure' naar mijn idee wijst op een belangrijk aspect van de directieve infinitief, biedt het begrip 'procedure' als betekenis van de directieve infinitief zoals gedefinieerd door Blom geen volledig uitsluitel over de vraag waarom in de ene context de infinitief wordt gebruikt als directief en in de andere context de imperatief. Het belangrijkste bezwaar tegen de definitie van de directieve infinitief van Blom is dat zij stelt dat de directieve interpretatie van de infinitief optreedt in gevallen waarbij men in enigerlei situatie een procedure *ziet*, dat wil zeggen een in het licht van een bepaalde doelstelling gestandaardiseerde reeks van handelingen. In het artikel van Blom wordt echter niet duidelijk wat precies de voorwaarden zijn om een procedure te *zien* in een bepaalde situatie. In het geval van een directieve infinitief zoals die door Blom wordt besproken als *Kloppen, svp*, is er daadwerkelijk sprake van een infinitiefhandeling als onderdeel van een *gestandaardiseerde reeks* van handelingen. Maar in veel gevallen waar de directieve infinitief wordt gebruikt, is dit niet het geval, bijvoorbeeld in (1d): *Niet doen, alsjeblieft!* Het begrip 'procedure' als betekenisomschrijving van de directieve infinitief is – zonder verklaring van het begrip zelf – dan ook onvoldoende om te verklaren waarom in de ene directieve context de infinitief wordt gebruikt en in de andere een imperatief.²

Naast Blom gaat ook Kirsner (2001) uitgebreider in op de betekenis van de directieve infinitief en het verschil in betekenis tussen de directieve infinitief en de imperatief. Kirsner gaat in zijn analyse van de directieve infinitief uit van de definitie van de betekenis van de directieve infinitief van Blom (1987) ('standaardprocedure'). Ook in de analyse van Kirsner wordt echter niet ingegaan op de vraag wat precies de voorwaarden zijn om van een standaardprocedure te kunnen spreken in het geval van de directieve infinitief. In tegenstelling tot Blom gaat Kirsner wel in op de vraag wat de relatie is tussen de betekenis van de directieve infinitief en de imperatief en de contexten waarin deze vormen voorkomen. In het bijzonder gaat hij in op de vraag wat de 'interactie' is tussen de betekenis van de imperatief en de infinitief enerzijds en de partikels *hoor* en *hè* anderzijds. De door Kirsner toegepaste methodiek – het analyseren van de betekenis van vormen door te kijken in welke linguïstische contexten ze kunnen voorkomen – is naar mijn idee zeer waardevol. Daar waar Kirsner echter uitgaat van een gegeven betekenis van de infinitief en de imperatief en op grond van deze betekenissen probeert de functie van de partikels *hoor* en *hè* te verklaren, is het doel van dit artikel meer inzicht te verkrijgen in de betekenis van de directieve infinitief en imperatief zelf.

Zoals hierboven is aangegeven bestaat er in de literatuur geen analyse van de directieve infinitief die een volledig bevredigend antwoord geeft op de vraag wat de betekenis is van de directieve infinitief en wat het betekenisverschil is van deze constructie met de imperatief. Dit artikel beoogt, door middel van een analyse van de contexten waarin de beide vormen voorkomen, meer inzicht te verschaffen in deze vraag. Een belangrijk uitgangspunt van deze analyse is dat een betekenisanalyse van de directieve infinitief en de imperatief pas compleet is als de verschillende typen pragmatische en linguïstische (syntactische) contexten waarin deze vormen optreden beschreven worden en verklaard

2 Een ander onduidelijk punt in de analyse van Blom is het feit dat ze stelt dat de infinitiefhandeling onderdeel is van een *reeks* van handelingen. In veel gevallen van de directieve infinitief, bijvoorbeeld in (1b), is echter geen sprake van een reeks van handelingen waarvan de infinitiefhandeling deel van uitmaakt.

wordt waarom de contexttypes van de imperatief verschillen van die van de directieve infinitief. Een belangrijk onderdeel van deze analyse is dan ook gewijd aan een beschrijving van dergelijke contexten. Hierbij wordt zoveel mogelijk geprobeerd *syntactische* verschillen tussen de imperatief en de directieve infinitief te relateren aan verschillen in *betekenis* tussen deze twee vormen.

Het artikel heeft de volgende structuur. In de tweede paragraaf wordt ingegaan op de algemene betekenis van de infinitief en de contexten waarin de directieve infinitief voorkomt. In paragraaf drie wordt de betekenis van de oppositionele vorm – de imperatief – besproken. In de paragrafen erna (vier tot en met zeven) wordt nader ingegaan op een vijftal semantisch-syntactische kenmerken van de infinitief en de imperatief, waarbij deze vormen steeds met elkaar vergeleken worden met betrekking tot deze kenmerken. Het gaat hier om de volgende kenmerken: paragraaf vier, ‘zich voorstellen’; paragraaf vijf, ‘inchoativiteit’; paragraaf zes, ‘combineerbaarheid met partikels’; paragraaf zeven, ‘uitdrukken en weglaten van constituenten’. In paragraaf acht wordt ten slotte de conclusie gegeven van het artikel.

● 2 De directieve infinitief

2.1 De betekenis van de directieve infinitief

Zoals gezegd is het doel van deze analyse inzicht te verschaffen in de vraag wat de betekenis is van de directieve infinitief en hoe deze verschilt van de imperatief. Voordat ik zal ingaan op het specifieke directieve gebruik van de infinitief, wil ik beginnen met een korte analyse van de algemene betekenis van de infinitief in het Nederlands.

De infinitief in het Nederlands kan gedefinieerd worden als ‘situatietype’ (zie ook Fortuin 2000). De term ‘situatie’ verwijst naar de verschillende *Aktionsarten* die door een werkwoord kunnen worden uitgedrukt zoals ‘events’, ‘states’, ‘processes’ en dergelijke. Een situatietype kan gezien worden als een *abstractie* over verschillende individuele optredens van een situatie waarbij van informatie over de specifieke persoon en tijd is geabstraheerd. De infinitief wordt hierdoor – bij persoonlijke werkwoorden – wel geassocieerd met het idee van een subject, maar dit subject is niet specifiek of individueel uitgedrukt door de vorm zelf. Alleen in zijn context kan het niet-specifieke subject van de infinitief geassocieerd worden met een specifiek subject, bijvoorbeeld:

(2) Ik wil **een boek lezen**.

In (2) wordt het niet uitgedrukt subject van de infinitief geassocieerd met het subject van de persoonsvorm (*ik*).

De directieve infinitief kan gezien worden als een specifiek *gebruik* of *interpretatie* van de infinitief in een directieve context, waarbij de hoorder wordt geassocieerd met het subject van de infinitief. In de directieve context richt de spreker zich tot de hoorder in een situatie waar de hoorder de door de infinitief uitgedrukte handeling niet uitvoert of, in het geval van een aanmoediging, geacht kan worden met de al ingezette handeling te stoppen. Door de infinitief in een directieve context te uiten drukt de spreker uit dat de infini-

tiefhandeling ‘van toepassing is op de hoorder’. Meer specifiek geeft de spreker (of de auteur van een opschrift) te kennen dat *in de gegeven context* de infinitiefhandeling *geschikt, noodzakelijk* of *gepast* is (al dan niet volgens een bepaalde standaard) of in het geval van negatie ongepast is, en als zodanig uitgevoerd dient te worden door de toegesprokene(n) (of in het geval van negatie niet uitgevoerd dient te worden).

In directieve infinitiefzinnen moet de infinitief gezien worden als het *predikaat* van de uiting, in tegenstelling bijvoorbeeld tot zin (2) waar de infinitief gezien moet worden als een complement. Door de infinitief als predikaat te gebruiken voegt de spreker het idee van ‘is het geval’ of ‘is van toepassing’ toe aan de betekenis van de infinitiefvorm (‘situatietype’). Een vergelijkbaar verschijnsel doet zich overigens ook voor bij andere vormen, bijvoorbeeld:

- (3) a Mooi weer zeg!
 wordt geïnterpreteerd als: Het is mooi weer.
 b Lekker!
 wordt geïnterpreteerd als: Het is lekker.

Zin (3a) wordt bijvoorbeeld geuit in een context waar er verschijnselen zijn die wijzen op mooi weer zoals een stralende zon of een lekkere temperatuur. Door (3a) te uiten geeft de spreker aan dat het idee van ‘mooi weer’ van toepassing is op de contextueel gegeven weersgesteldheid. Eenzelfde soort analyse kan gegeven worden voor (3b). In deze zin geeft de spreker te kennen dat het idee van ‘lekker’ van toepassing is op een contextueel gegeven entiteit (een object of handeling).

Uitgaande van de onder zin (3) genoemde voorbeelden zou men kunnen stellen dat de betekenis van de directieve infinitief in feite een eenvoudige optelsom is van de betekenis van de infinitief (‘situatietype’), de directieve context waarin deze gebruikt wordt en het verschijnsel van ‘predikativiteit’ dat altijd het idee van ‘is van toepassing’ toevoegt aan de betekenis van de predikatief gebruikte vorm. Dit is echter een onjuiste opvatting, hetgeen duidelijk wordt door te kijken naar het Russisch, een taal die ook een imperatief en een directieve infinitief kent. Hoewel ook de betekenis van de Russische infinitief beschreven kan worden in termen van een situatietype, komt het gebruik van de directieve infinitief in het Russisch niet precies overeen met de directieve infinitief in het Nederlands (zie Fortuin 2000 voor een beschrijving van het Russisch). Dit kan deels te maken hebben met het feit dat het Russisch een andere taalstructuur heeft met andere oppositionele vormen (d.w.z. andere vormen die directief gebruikt kunnen worden) en andere betekenisonderscheidingen (bijvoorbeeld de aanwezigheid van morfologisch aspect), maar moet deels ook als conventie worden aangenomen. Men moet dan ook stellen dat de directieve infinitief een *interpretatie* is van de infinitief met een eigen ‘betekenis’.

Zoals ik heb aangegeven moet de directieve infinitief gezien worden als een interpretatie van de infinitief. Het interpretatieve karakter van de directieve infinitief betekent dat het directieve element van de uiting met de directieve infinitief uit de context moet worden gehaald. In feite is de aanwezigheid van een directieve context – zoals hierboven beschreven – het criterium om te bepalen of een infinitief als directief geïnterpreteerd moet worden. Zoals ik later zal bespreken kunnen naast de al eerder genoemde situatieve setting (de spreker-hoorder-situatie) bepaalde adverbia (*hier, nu, a.u.b.*), persoonsaan-

duidingen (*jij, allemaal, niemand, eigennamen*), intonatie (zie Kirsner et al. 1998) en bepaalde partikels (*wel, maar, hoor* en *hè*) een rol spelen in de interpretatie van de infinitief als directief.

De rol van de context kan geïllustreerd worden aan de hand van een deur met het opschrift 'trekken'. Een dergelijke uiting wordt geïnterpreteerd binnen een context waarin de relevantie van het openen van de deur en de mogelijkheid van verschillende manieren om dit te doen een gegeven is. De noodzaak aan de deur te trekken is gegeven voor iedereen in de relevante context (iedereen die zich aangesproken voelt) en de infinitief vult het type in van de benodigde handeling. Het element 'directiviteit' is dus contextueel gegeven en wordt niet door de vorm zelf uitgedrukt.

Het interpretatieve karakter van de directieve infinitief betekent dat sommige gebruiksgevallen een meer of minder duidelijk directief karakter hebben, m.a.w. er zijn randgevallen. Een voorbeeld van een dergelijk randgeval vindt men hieronder:

- (4) Marij: Ik vind dat jij er geweldig uitziet!
Wilrik: Gewoon veel goede wijn drinken hè.

Hoewel de infinitief in deze zin een in de context passende handeling aangeeft, kan men toch niet spreken van een gewone directief. In (4) wordt de hoorder (Marij) niet opgeroepen de infinitiefhandeling te realiseren, maar geeft de spreker (Wilrik) aan dat het realiseren van de infinitiefhandeling ('veel goede wijn drinken') in het algemeen de passende handeling is om een bepaalde situatie ('er geweldig uitzien') te bereiken, en in het bijzonder op hemzelf van toepassing is. De infinitiefzin kan in zijn huidige context dan ook niet met een imperatief geparafraseerd worden: *?Drink gewoon veel goede wijn*. Een parafrase met een imperatief is echter wel mogelijk als de context waarin de infinitiefzin voorkomt veranderd wordt, zodat de hoorder (al dan niet in algemene zin) wordt aangesproken, bijvoorbeeld:

- (5) a Gewoon veel goede wijn drinken als je er geweldig uit wilt zien.
b Drink gewoon veel goede wijn als je er geweldig uit wilt zien.
(6) a Als je er geweldig uit wilt zien: gewoon veel goede wijn drinken!
b Als je er geweldig uit wilt zien: drink gewoon veel goede wijn!

Aangezien de directiviteit van de infinitief niet door de vorm zelf wordt uitgedrukt, maar door de context wordt bepaald, is het ook niet in alle gevallen – anders dan bij de imperatief – duidelijk in hoeverre de hoorder gezien moet worden als de potentiële agens van de infinitiefhandeling. Ik noem hieronder een drietal voorbeelden hiervan.

Ten eerste kan het zo zijn dat de spreker zelf is meebegrepen in het idee van de potentiële agens van de handeling (Duinhoven 1984:152). Dit is bijvoorbeeld het geval in de volgende zin:

- (7) Lopen! ('kom op, laten we ervandoor gaan')

Ten tweede is het in sommige gevallen niet eenduidig of de hoorder/lezer de bedoelde uitvoerder van de handeling moet zijn; zulke uitingen hebben een minder duidelijk directief

karakter. Een voorbeeld hiervan is een bord met het opschrift ‘nu enten’;³ deze zin zou geparafraseerd kunnen worden met ‘er moet nu geënt worden door diegenen die daar verantwoordelijk voor zijn’ eerder dan met een imperatief: ‘ent nu’. Dit illustreert nog eens dat de infinitief zelf geen directiviteit uitdrukt, maar dat deze uit de context voortvloeit doordat het niet-uitgedrukte subject van de infinitief geassocieerd wordt met een contextueel gegeven agens.

Een derde voorbeeld is de uiting *Zakken!* die gebruikt wordt in een situatie waarbij de hoorder een bepaald object, bijvoorbeeld een piano in het geval van een verhuizing, moet laten zakken.⁴ In dit geval noemt de infinitief de gewenste handeling van het object dat de hoorder onder zijn controle heeft, en niet de handeling die de hoorder zelf moeten uitvoeren (‘laten zakken’). Door de gegeven context wordt duidelijk dat het de hoorder is die zich deze uiting moet aantrekken en tot een handeling dient over te gaan. Zou men hier een imperatief gebruiken, dan zou men echter moeten uitdrukken dat het gaat om de handeling van de hoorder: *Laat zakken!* in plaats van *Zak maar!*

In deze paragraaf is ingegaan op de relatie tussen algemene betekenis van de infinitief (‘situatietype’) en het gebruik van de infinitief als directief. Aangegeven is dat de directieve infinitief gezien moet worden als een geconventionaliseerde interpretatie van de infinitief. Omdat de directieve infinitief gezien moet worden als een interpretatie van de infinitief, speelt de context een essentiële rol bij de totstandkoming van deze interpretatie. In de volgende paragraaf wordt nader ingegaan op de specifieke contexten waarin de directieve infinitief voorkomt.

2.2 Gebruikstypes en contexttypes

De infinitief betekent ‘situatietype’. Door het gebruik van deze betekenis in een directieve context wordt uitgedrukt dat in de gegeven context de infinitiefhandeling de passende handeling is. Dit impliceert dat de infinitief geïnterpreteerd wordt als aansporing van de spreker aan de hoorder om de handeling genoemd door de infinitief uit te voeren. In sommige gevallen heeft de directieve infinitief een duidelijk procedurele betekenis, d.w.z. de handeling uitgedrukt door de infinitief is passend volgens een bepaalde procedure en kan gezien worden als een onderdeel van een gestandaardiseerde reeks van handelingen. Dit is bijvoorbeeld het geval in een opschrift als *Kloppen svp*. In dit geval is er duidelijk sprake van een standaardprocedure: voor iedereen die naar binnen wil geldt dat er eerst geklopt moet worden. In deze zin wordt de hoorder door middel van het opschrift erop gewezen wat de procedure precies is, zodat deze zich daaraan zal houden.

Ook in het geval van (1g) (*Hier komen!*) zou men kunnen spreken van een procedure. De situatie begint met het zwaaien van de hoorder met zijn paspoort naar de spreker. Hiermee geeft de hoorder zijn aanwezigheid aan en zijn wens de grens te passeren. De soldaat geeft het teken dat de hoorder naar hem toe mag komen: *hier komen!* In dit geval is duidelijk welke handeling de hoorder wil verrichten en dat de soldaat degene is die bepaalt wanneer dat kan. Het noemen van de infinitief staat hier gelijk aan het noemen

3 Een dergelijk bord trof ik aan in een weiland tijdens de Mond- en Klauwzeercrisis, toen boeren opriepen om de koeien in te enten tegen deze ziekte.

4 Met dank aan Wim Honselaar voor dit voorbeeld (p.c.).

van de handeling die volgens een bepaalde procedure verricht wordt (wachten op een teken, naar de soldaat lopen, etc.).

In veel zinnen is het idee van ‘standaardprocedure’ echter van zeer abstracte aard of zelfs afwezig. Neem bijvoorbeeld de volgende zin:

- (8) Henrike: Wat een leuk truitje.
Suzanne: Nou, kopen!

In (8) doet iemand een uiting (‘Wat een leuk truitje’) die opgevat kan worden als een uiting van twijfel (‘zal ik het kopen of niet’). De gesprekspartner antwoordt hierop met een infinitief (‘nou, kopen’) en geeft daarmee aan dat wat haar betreft het kopen van het contextueel gegeven object (truitje) in de gegeven context passend of geschikt is, m.a.w. ze spoort de hoorder aan de infinitiefhandeling uit te voeren. Zou men hier al van een standaardprocedure willen spreken, dan alleen in afgezwakte zin, namelijk van een persoonlijk ‘script’ dat aangeeft welke handeling je – volgens de spreker – in een bepaalde context hoort te doen (‘als men een truitje leuk vindt, dan dient het gekocht te worden’). Met ‘script’ wordt bedoeld dat het gaat om min of meer gestandaardiseerde handelingen die niet expliciet tot een bepaalde procedure horen, maar impliciet als bekend verondersteld worden of door de spreker als zodanig worden gepresenteerd. In zulke gevallen is de spreker van mening dat in een bepaalde context men de infinitiefhandeling behoort te doen. Dergelijke zinnen kunnen ook voorkomen met het partikel *dus* (*dan*) dat aangeeft dat de uitvoering van de infinitiefhandeling gezien moet worden als het logische gevolg van een bepaalde gegeven toestand of met het adverbium *gewoon* dat benadrukt dat het uitvoeren van de infinitiefhandeling de normaalste zaak van de wereld is in de gegeven context:

- (9) Henrike: O wat een leuk truitje. Echt een Henrike-truitje!
Suzanne: Nou, kopen dus!/Gewoon kopen!

Het ‘script’-karakter is ook aanwezig in zinnen als (1c) (*Hier, vangen*), waar de spreker als het ware definieert wat het script is door het noemen van de infinitiefhandeling. In (1c) komt de directieve infinitief voor met het adverbium *hier*. Door dit adverbium te gebruiken in de spreker-hoorder-context, wordt de aandacht van de hoorder op de spreker gefocust en op de handeling die de spreker inzet om uit te voeren (hij gooit de bal naar de hoorder). Deze handeling van de spreker veronderstelt een actie van de kant van de hoorder; door de infinitief te gebruiken noemt de spreker het type van de handeling die de hoorder dient uit te voeren.⁵ In dit geval kan men dus niet daadwerkelijk spreken van ‘standaardisatie’ van de infinitiefhandeling, maar wel van een context waarin de spreker wil aangeven dat de uitvoering van de infinitiefhandeling aan de orde is. Men zou daarom kunnen stellen dat de spreker zijn eigen script definieert en oplegt aan de hoorder.

Een vergelijkbare ‘script’-betekenis is ook aanwezig in gevallen waarbij het uiten van

5 Nu is het niet zo dat het uitdrukken van het adverbium *hier* in (1d) een noodzakelijke voorwaarde is om een directieve context te constitueren voor de directieve infinitief – zonder *hier* zou de zin in principe ook acceptabel zijn – maar het draagt wel bij aan het verduidelijken van het directieve karakter van de context.

de infinitief gelijk staat aan het in gang zetten van een bepaalde handeling volgens een min of meer vastgestelde standaard. Dit betekent dat de noodzaak om op een bepaald moment te gaan handelen bekend is, en dat het uitspreken van de infinitief het startsein geeft om over te gaan tot de handeling, bijvoorbeeld:

(10) Rijden maar!

Een dergelijke zin met het partikel *maar* aan het eind van de zin wordt geuit in een context waar de spreker gezien kan worden als degene die de autoriteit bezit om de aanzet te kunnen geven voor de handeling. Dit betekent dat het feit dat de handeling uitgevoerd gaat worden al bekend is. In een dergelijk geval geeft de spreker alleen aan *wanneer* het zover is.⁶ In dit geval zou men kunnen spreken van een ‘wegrijden-script’.

Het procedurele karakter of het scriptkarakter is echter minder duidelijk aanwezig in zinnen met negatie als (1b) of (1d) (*Niet doen, alsjeblieft; Niet zo somber kijken.*). Typisch voor dergelijke gevallen van de infinitief is dat er een (impliciet) contrast is met een gegeven handeling van de hoorder waarvan de spreker denkt dat deze ongeschikt of ongepast is. In (1d), bijvoorbeeld, roept de spreker de hoorder op een bepaalde handeling niet uit te voeren omdat deze *ongewenst* is. Een zin als deze zou goed aangevuld kunnen worden met een gedachte als ‘want ik houd er niet van op de foto te staan.’ Uit deze gevallen blijkt dat het idee van ‘passendheid’ vaak optreedt in gevallen waar er een contrast is tussen de gewenste handeling en de gegeven handeling. Een vergelijkbaar karakter treedt ook op in zinnen zonder negatie, bijvoorbeeld in (1a) (*Sean, hier komen. Eerst normaal eten.*); in deze zin geeft de spreker aan het niet eens te zijn met de handeling van de hoorder en noemt ze de handeling die in de context wel passend is.

De directieve infinitief komt ook voor in contexten waarbij de hoorder anticipeert op een mogelijk niet passende handeling van de hoorder en het belang van de infinitiefhandeling benadrukt, bijvoorbeeld:

(11) Niet weglopen (ik ben zo terug met een drankje).

Een mogelijke setting voor deze uiting is de volgende. De spreker staat met een vrouw op een feestje en wil voor haar een drankje halen. Omdat er een lange rij staat bij de bar kan het mogelijkwijs lang duren voordat hij terug is. Omdat hij echter wil voorkomen dat de vrouw als het te lang duurt wegloopt, geeft hij aan dat ze in de gegeven context de handeling ‘niet weglopen’ in acht moet nemen. In dit geval anticipeert hij op een mogelijk voor hem ongewenste handeling en benoemt hij de in de context passende handeling. De infinitief in (11) kan goed gecombineerd worden met het partikel *hoor*:

6 Merk op dat een dergelijke uiting niet per se geïnterpreteerd hoeft te worden als een startsein voor het inzetten van een handeling: zin (10) zou ook gebruikt kunnen worden in een context waar iemand een autocoureur aanmoedigt om *door te gaan* met hard rijden (vaak met reduplicatie: *Rijden maar, rijden maar!*). In beide gevallen benoemt de spreker de in de context gepaste of geschikte handeling; voor zulke gevallen is het raar om te spreken van een standaardprocedure.

(12) Niet weglopen hoor!

Het partikel *hoor* (Kirsner et al. 1998) indiceert een persoonlijke setting tussen spreker en hoorder en geeft aan dat de hoorder zijn aandacht moet richten op het talige materiaal dat aan dit partikel vooraf gaat. In (12) benadrukt de spreker dat het belangrijk is de contextueel gegeven handeling uit te voeren ('denk erom dat je niet wegloopt').

Eenzelfde soort verklaring als voor *hoor* kan gegeven worden voor het gebruik van de directieve infinitief met het partikel *wel*:

(13) Wel op tijd komen!

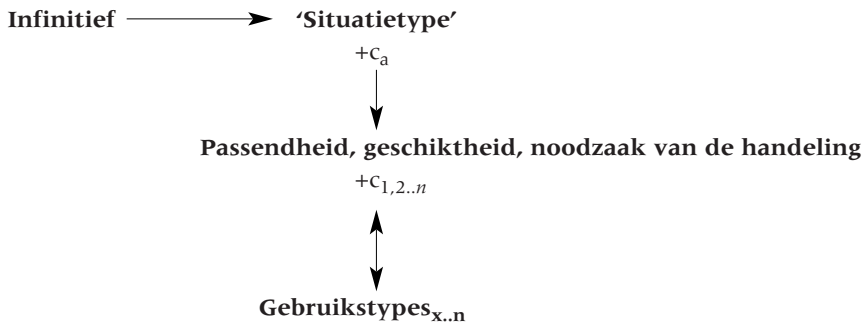
De spreker gebruikt het partikel *wel* om het belang van het uitvoeren van de infinitiefhandeling te benadrukken. Het benadrukken vindt plaats tegen de achtergrond van het idee dat de hoorder mogelijkwijs niet tot het uitvoeren van de infinitiefhandeling zou kunnen overgaan.

Zoals blijkt uit de bovenstaande voorbeelden kan men niet in ieder geval van de directieve infinitief spreken van een handeling als onderdeel van een gestandaardiseerde reeks van handelingen. Hoewel sommige gevallen een duidelijk procedureel karakter hebben, zijn er ook gevallen waarbij het procedurele karakter van de directieve infinitief of van zeer abstracte aard is, of als zodanig niet van toepassing. In dergelijke gevallen wordt de infinitief gebruikt om de in de context passende of geschikte handeling aan te geven. Dergelijke zinnen treden op in contexten waarbij er een contrast is met een andere handeling die als niet passend wordt ervaren, of in contexten waarbij het belang van de infinitiefhandeling benadrukt wordt door het gebruik van partikels zoals *hoor*, *hè* of *wel*.

Het is belangrijk te benadrukken dat het niet mogelijk is om een abstracte betekenis van de directieve infinitief te geven die, op zichzelf staand, kan verklaren wat de gebruiksmogelijkheden zijn van de directieve infinitief. Naar mijn idee kan het gebruik van de directieve infinitief alleen beschreven worden door zowel rekening te houden met de algemene betekenis van de infinitief ('situatietype') als de contexttypes waarin deze vorm kan voorkomen; deze contexttypes constitueren verschillende gebruiksmogelijkheden van de imperatief.⁷ Termen als 'procedure', 'passendheid', of welke andere betekenisbeschrijving van de directieve infinitief dan ook, krijgen daarom pas betekenis in relatie tot deze contexttypes.

Samenvattend kan de functie van de directieve infinitief in relatie tot de infinitief in het algemeen als volgt schematisch worden weergegeven:

7 Hierbij dient opgemerkt te worden dat men, ook in het geval van een contexttype, natuurlijk moet spreken van een abstractie, namelijk van een abstractie over verschillende contexten waarin de directieve infinitief optreedt. In tegenstelling tot abstracte betekenissen als 'procedure' etc. gaat het in het geval van deze contexttypes echter om abstracties die op het niveau van het bewustzijn van taalgebruikers (kunnen) liggen. Ze hebben dan ook een beduidend minder abstract karakter dan abstracte betekenissen.

waarbij:

c_a = directieve context, d.w.z. een abstractie van $c_{1,2...n}$

$c_{1,2...n}$ zijn de verschillende typen directieve contexten (*maar, hoor, contrast* etc.)

In tabel 1 volgt een samenvatting van enkele veelvoorkomende gebruikstypes van de directieve infinitief:

Type	Context
spreker of auteur van een opschrift noemt de handeling die volgens een bepaalde procedure passend is	in geval dat procedure niet gegeven is: kenbaar maken van de procedure; in geval de procedure gegeven is: het kenbaar maken dat de handeling (als onderdeel van de procedure) ingezet dient te worden
spreker geeft het startsein voor een handeling	situatie waarbij de spreker geacht wordt de handeling in te zetten; vaak met <i>maar</i>
spreker geeft aan dat het uitvoeren van de infinitiefhandeling in de gegeven context de passende handeling is volgens een bepaald 'script' ('in een dergelijke context hoor je deze handeling te doen')	veronderstelt de vraag welke handeling voor de hoorder passend is in de gegeven context; mogelijk met <i>dus, dan, gewoon</i> , etc.
spreker is het niet eens met de door de toehoorder uitgevoerde handeling en benoemt de in de context passende handeling	ongepaste handeling van de hoorder op het spreekmoment (meestal met negatie)
spreker benadrukt het belang van het uitvoeren van de handeling ('denk eraan')	veronderstelt dat de spreker anticipeert op het mogelijk niet uitvoeren van de infinitiefhandeling door de hoorder; mogelijk met <i>hoor, hè, wel</i> , etc

Tabel 1: *gebruikstypes en contexttypes van de directieve infinitief*

In deze paragraaf ben ik ingegaan op de contexten waarin de directieve infinitief wordt gebruikt. Ik heb een aantal gebruikstypes van de directieve infinitief besproken en heb aangegeven dat, hoewel men in sommige gevallen van de directieve infinitief kan spre-

ken van een ‘procedure’, in andere gevallen het procedurele karakter van zeer abstracte aard of zelfs afwezig is. Verder heb ik laten zien dat hoewel men de betekenis van de directieve infinitief zou kunnen omschrijven met termen als ‘passende handeling’ of ‘geschikte handeling’, deze termen in feite geen betekenis hebben zonder dat ze gerelateerd worden aan de contexttypes waarin de directieve infinitief voorkomt. Voordat ik verder inga op het gebruik van de infinitief, zal ik in de volgende paragraaf eerst de betekenis van de oppositionele vorm, de imperatief, bespreken.

● 3 De oppositionele vorm: de imperatief

Omdat de meest gebruikelijke directievorm in het Nederlands de imperatief is, zal ik bij mijn betekenisbeschrijving van de directieve infinitief ingaan op de betekenis van de eerstgenoemde vorm, zoals die voorkomt in zinnen als de volgende:

- (14) a Kom eens hier.
b A. Mag ik het raam opendoen? B. Ja, ga je gang.
c Slaap lekker!

Anders dan bij de infinitief moet het element ‘directiviteit’ gezien worden als onderdeel van de *betekenis* van de imperatief. Dit betekent dat *ieder* gebruik van de imperatief een directief karakter heeft en dat de uitvoerder van de imperatief dus in alle gevallen de hoorder betreft.

De betekenis van de imperatief kan als volgt worden omschreven:

De spreker geeft de hoorder een impuls om de door de imperatief genoemde handeling te realiseren.

Een dergelijke impuls veronderstelt dat de hoorder de handeling niet realiseert op het spreekmoment en niet geacht wordt uit zichzelf tot de realisering van de handeling over te gaan. Overigens kan het wel zo zijn dat de hoorder zelf het initiatief neemt de handeling uit te voeren maar om daadwerkelijk over te gaan tot de handeling eerst toestemming van de spreker nodig heeft. In het laatste geval spreekt men van permissieve gevallen (bijvoorbeeld (14b)).

Er zijn ook imperatiefgebruiken waarbij de hoorder de handeling al uitvoert op het spreekmoment, bijvoorbeeld:

- (15) a Ja, ja, heb jij maar eens verdriet!
b Ja, schatje, neem jij nu ook maar eens een keertje rust, je hebt het al druk genoeg!

In deze gevallen *bevestigt* de spreker dat hij het eens is met de al ingezette uitvoering van de imperatiefhandeling door de hoorder (of doet hij alsof); het idee van bevestiging wordt

vaak onderstreept door het gebruik van *ja*.⁸ Zulke gevallen kunnen naar mijn idee het best gezien worden als afgeleide gevallen van de basisgevallen, waarbij de veronderstelling dat de spreker de handeling nog niet uitvoert op het spreekmoment is verzwakt of bijgesteld: een impuls geven voor de uitvoering van een handeling die al uitgevoerd wordt kan opgevat worden als een bevestiging van de spreker dat hij het ermee eens is.

In mijn definitie van de imperatief stel ik dat de spreker een impuls geeft aan de hoorder om een handeling te realiseren. Met de term 'realiseren' wordt bedoeld dat het erom gaat dat de hoorder de door het werkwoord uitgedrukte handeling daadwerkelijk *uitvoert*. Proeme (1991), daarentegen, benadrukt in zijn analyse van de imperatief dat de imperatief een *voorstellingskarakter* heeft en dat het idee van uitvoeren van de handeling geen onderdeel is van de betekenis van de imperatief maar gezien moet worden als een interpretatie van de imperatief. Zijn argumentatie hiervoor is het optreden van zinnen waarbij het er niet om gaat dat de hoorder de handeling uitvoert, maar dat hij zich de handeling voorstelt, bijvoorbeeld:

- (16) a Verlies in de Sovjet Unie maar eens je paspoort (en je bent nog niet jarig). (Proeme, 1991)
 b Hang de was buiten, en het gaat regenen. (Kirsner 2001)
 c Wees het een keer met hem oneens, en je hebt meteen ruzie. (Proeme 1991)

Volgens Proeme (1991) moet het element 'zich voorstellen' gezien worden als een *centraal* betekenselement van de imperatief; anders gezegd, het is onderdeel van elk gebruik van de imperatief. In de betekenisdefinitie van de imperatief legt Proeme (1991:39) dan ook de nadruk op het element 'zich voorstellen':

[De] spreker zet de toegesprokene(n) ertoe aan zichzelf te beschouwen als in het genoemde de rol vervullend die anders (bij een ander zinstype) zou worden vervuld door de referent van het subject.

Op grond van de context wordt door de hoorder bepaald of het alleen gaat om het zich voorstellen van de handeling of dat het uitvoeren van de handeling eveneens door de spreker bedoeld wordt.

De analyse van Proeme is mijns inziens aanvechtbaar om een tweetal redenen. Ten eerste verklaart de omschrijving van Proeme niet waarom het bij de gewone imperatief altijd gaat om een toekomstige handeling, en niet om een handeling die in het verleden ligt. Als men de betekenisomschrijving van Proeme letterlijk volgt, dan zou een zin als de volgende mogelijk moeten zijn: **Win de wedstrijd, wat had je met het geld gedaan?*⁹ Het is immers mogelijk om iemand op te roepen zich voor te stellen de agens te zijn van een bepaalde handeling die in het verleden ligt. Naar mijn idee is de betekenisdefinitie van Proeme dan ook te 'breed' en is het noodzakelijke toekomstgerichte karakter van de impe-

8 Zulke zinnen komen vaak voor met een uitgedrukt persoonlijk voornaamwoord.

9 Een ander type zijn de door Proeme besproken gevallen van imperatieven die gaan over een handeling in het verleden, bijvoorbeeld *Had dan ook niet zo vervelend gedaan*. Hoewel deze zinnen een directief karakter hebben, zijn het geen eigenlijke imperatieven.

ratief niet verdisconteerd. Ten tweede verklaart de analyse van Proeme niet waarom een imperatief zonder context geïnterpreteerd wordt als een oproep om de handeling uit te voeren, eerder dan als een oproep om de handeling voor te stellen. Het idee van 'zich voorstellen' komt alleen voor in impliciete of expliciete conditionele contexten, of andere vergelijkbare contexten waarbij het van belang is de consequentie van de realisering van een handeling te noemen of te veronderstellen.

Als men ervan uitgaat dat de imperatief in principe een 'uitvoeringskarakter' heeft kan men zowel verklaren waarom de imperatief niet gebruikt wordt voor handelingen die in het verleden liggen als waarom imperatieven met een voorstellingskarakter alleen in bijzondere contexten voorkomen. Naar mijn idee moet het element 'zich voorstellen' dan ook gezien worden als een secundair betekenselement van de imperatiefbetekenis dat voortvloeit uit het idee van 'impuls', eerder dan als de kern van de imperatiefbetekenis. Maar wat is dan precies de relatie tussen het idee van een 'impuls' en het idee van 'zich voorstellen' en waarom treedt het idee van 'zich voorstellen' alleen op in bepaalde contexten?

Door het geven van een impuls geeft de spreker als het ware een 'verbaal duwtje' om de hoorder aan te zetten de imperatiefsituatie uit te voeren. Een dergelijke impuls veronderstelt van de kant van de hoorder dat deze uit zichzelf de (toekomstige) uitvoering van de handeling door hemzelf bij het spreekmoment nog niet in beschouwing neemt. Als zodanig speelt het element 'zich voorstellen' een rol in het geval van iedere imperatief, maar is het verbonden met het idee van 'een handeling uitvoeren'. Gevallen waar het element 'uitvoeren' niet aanwezig is als in (16), moeten gezien worden als afgeleide gevallen waar de spreker doet *alsof* hij de hoorder een impuls geeft een handeling uit te voeren, maar waar het door de context duidelijk is dat het er niet om gaat dat de hoorder daadwerkelijk overgaat tot de realisatie van de imperatiefhandeling. Zulke gevallen treden dan ook alleen op in specifieke contexten, namelijk in contexten waar de focus ligt op de veronderstelde oorzaak-gevolgrelatie van de twee situaties zoals in (16). In dergelijke zinnen roept de spreker de hoorder op zich voor te stellen dat hij de imperatiefhandeling realiseert om te illustreren wat voor gevolgen deze realisatie heeft. In sommige gevallen, zoals (16a), wordt de consequentie van de realisatie van de imperatiefhandeling niet uitgedrukt; in dergelijke gevallen is uit de context duidelijk welke consequentie van de realisatie van de imperatiefhandeling bedoeld wordt. In paragraaf 4 ga ik verder in op de hier genoemde imperatiefzinnen met een voorstellingsinterpretatie.

Hierboven ben ik ingegaan op de betekenis van de imperatief. Zoals uit de gegeven analyse blijkt is de betekenis van de imperatief niet identiek aan het gebruik van de directieve infinitief. Door de specifieke functie van de directieve infinitief kan deze vorm niet in alle contexten gebruikt worden waar de imperatief wordt gebruikt. Een voorbeeld daarvan zijn gevallen waarbij de spreker een impuls geeft aan de hoorder om zonder omwegen over te gaan tot het uitvoeren van de imperatiefhandeling, bijvoorbeeld:

- (17) a Luister, een roodborstje!
b Bel een dokter, er is een ongeluk gebeurd! (Kirsner 2001)
- (18) a ?Luisteren, een roodborstje!
b ?Een dokter bellen, er is een ongeluk gebeurd! (Kirsner 2001)

In (17), met de imperatief, is het enige relevante doel van de spreker dat de hoorder onmiddellijk de imperatiefhandeling uitvoert. In dit geval wil de spreker niet aangeven dat de uitvoering van de imperatiefhandeling passend is (al dan niet volgens een bepaalde procedure) zodat het gebruik van de infinitief in deze context merkwaardig is (zie (18)). Met een andere context, waarbij de nadruk wordt gelegd op het passende karakter van de handeling, zou een infinitief wel mogelijk zijn, bijvoorbeeld:

- (19) a Luisteren Marieke, anders hoor je het roodborstje niet!
 b Snel, een dokter bellen! Er is iets mis met Jan.
 c Hierkomen, er is een ongeluk gebeurd!

In (19a) wordt aangegeven dat Marieke zich niet houdt aan een bepaalde ‘procedure’ of ‘script’ (‘als je het roodborstje wilt horen moet je stil zijn’); in dit geval geeft de infinitief de in de context passende handeling aan. In (19b) drukt de spreker uit dat de hoorder snel moet overgaan tot de imperatiefhandeling omdat er iets mis is met Jan. In dit geval is het mogelijk de infinitief te gebruiken doordat het adverbium *snel* voor de infinitief staat. Dit adverbium geeft aan dat er snel gereageerd moet worden; de infinitief erna vult de identiteit in van de handeling die in de gegeven context passend is. De mogelijkheid van de infinitief in (19c) in tegenstelling tot (18b) kan verklaard worden door de betekenis van het werkwoord ‘hierkomen’, die zich goed laat verenigen met de functie van de directieve infinitief. Anders dan ‘een dokter bellen’ is deze handeling sterk gebonden aan de spreksituatie: de spreker noemt dit handelingstype in een context waar de hoorder de verkeerde kant uitloopt of stilstaat. Dit zijn gevallen waarbij de hoorder zich niet aan het ‘script’ houdt of waarbij de spreker gezien kan worden als degene die bepaalt welke handeling uitgevoerd zal worden volgens een bepaalde procedure (vergelijk (1a) en (1g)).

Vergelijk ook de volgende zinnen:

- (20) A: Mag ik het raam opendoen?
 B: Ja, ga je gang
 *Je gang gaan.

In het geval van een permissieve context als in (20) is de hoorder (A) degene die de handeling wenst uit te voeren. De spreker (B) kan zijn permissie geven aan deze handeling. Een dergelijke lezing laat zich niet verenigen met het idee dat de spreker uitdrukt dat hij de handeling gepast of geschikt vindt aangezien het hier de hoorder is van wie het verzoek komt de handeling uit te voeren; de spreker hoeft alleen de barrière weg te nemen die de uitvoering van de handeling in de weg staat.

De infinitief kan niet gebruikt worden in gevallen waar de spreker de hoorder uitnodigt een bepaalde handeling uit te voeren. In de volgende context is een parafrase met een infinitief uitgesloten:

- (21) Kom binnen. (omdat je iemand die heeft aangebeld wilt uitnodigen naar binnen te gaan)
 ≠Binnenkomen.

De spreker drukt niet uit dat de handeling 'binnenkomen' gepast is, maar wil de hoorder ertoe bewegen de imperatiefhandeling uit te voeren en mogelijke aarzeling wegnemen. Iets anders is aan de hand in het geval een moeder haar zoontje naar binnen roept om te gaan eten. In dat geval drukt de moeder uit dat het tijd geworden is voor het uitvoeren van de infinitiefhandeling; een dergelijk geval heeft een duidelijke 'script'-betekenis.¹⁰

Hierboven is door middel van een aantal voorbeelden ingegaan op het verschil in betekenis tussen de imperatief en de directieve infinitief. Het verschil tussen deze vormen is in veel gevallen zeer subtiel en kan te maken hebben met de opbouw van de discourse en het al dan niet aanwezig zijn van partikels. Neem bijvoorbeeld het volgende fragment waarin zowel imperatieven als directieve infinitieven voorkomen:

- (22) '**Doorlopen!**', beveelt de conducteur door zijn microfoontje. Hij klinkt streng, en even later bozig: '**Loop** naar voren! **Loop** door!' Tramlijn vier in Amsterdam in de spits. Loeidruk dus. Ik had zelf de laatste zitplaats, terwijl ik toch op het beginpunt instapte. Bij de achterste ingang, net als bijna iedereen, want op lijnen met een conducteur mogen uitsluitend abbonnementhouders via de voorste deur de tram in. Klaphekjes maken van alle andere deuren uitgangen. Het gevolg laat zich raden: drommen zich verdringende passagiers achterin, en voorin nog staruimte zat. Daar helpt inderdaad maar één ding tegen: doorlopen. Maar niemand doet het. Al gauw spreekt de conducteur ons licht wanhopig en erg vermoeid toe: 'Voor de zoveelste keer, mensen, **loop** nou toch door.'

In dit fragment begint de spreker met een directieve infinitief om aan te geven dat de toehoorders over moeten gaan tot de in de context passende handeling 'doorlopen'. Door vervolgens een imperatief te gebruiken (*loop door*), maakt de spreker zijn appèl persoon-

¹⁰ Een vergelijkbare verklaring kan gegeven worden voor het door Duinhoven (1984:153) opgemerkte feit dat een zin als *Ban de bom!* niet met een infinitief geparafraseerd kan worden (*De bom bannen!*). Volgens Blom (1987:181) heeft de onmogelijkheid van een parafrase met de infinitief hier te maken met het gegeven dat het er bij een zin als *Ban de bom!* niet om gaat dat de hoorder daadwerkelijk een handeling uitvoert. Zij stelt dat een dergelijke zin een voorstellingsinterpretatie heeft en als zodanig niet door de infinitief geparafraseerd kan worden, aangezien de infinitief per definitie een handelingskarakter heeft. Naar mijn idee lopen in de analyse van Blom echter twee zaken door elkaar. In het geval van een imperatief met een voorstellingskarakter als in (16) gaat het erom dat de hoorder zich de handeling voorstelt; het is hier nadrukkelijk niet de bedoeling dat hij de handeling ook daadwerkelijk realiseert. In het geval van een zin als *Ban de bom!* is het echter wel de bedoeling dat de hoorder de handeling realiseert; immers het gaat er niet om dat hij zich voorstelt dat hij de bom bant, maar het gaat erom dat hij daadwerkelijk nee zegt tegen de bom. Zinnen als deze hebben dan ook, in tegenstelling tot wat Blom beweert, geen voorstellingskarakter. Waar Blom echter wel terecht op wijst is dat het er in het geval van een zin als *Ban de bom!* niet om gaat dat de hoorder in de gegeven context overgaat tot de realisering van de handeling, maar dat er veeleer een bepaalde instelling wordt gepropageerd. Het innemen van een dergelijke instelling ('nee zeggen tegen de bom') kan moeilijk gezien worden als onderdeel van een bepaalde procedure of script en er is ook geen sprake van een contrast met de handeling die de hoorder op het spreekmoment uitvoert waar de spreker het niet mee eens is. Het gaat er in een dergelijke uiting dan ook niet om dat de spreker tot uitdrukking wil brengen dat de handeling passend is in de gegeven context ('je behoort nu de bom te bannen'), maar dat de spreker de hoorder ertoe wil bewegen of ertoe wil overhalen de imperatiefhandeling te realiseren. Voor een dergelijke context is het typisch dat de spreker een *impuls* geeft aan de hoorder, die erop gericht is dat deze zich de imperatiefhandeling aantrekt en mogelijke weerstand om de handeling uit te voeren wegneemt.

lijker, en gaat hij meer uit van mogelijke weerstand bij de hoorders om de handeling uit te voeren; in dit geval is zijn toon ook bozig. In de laatste zin, waar de spreker wanhopig is doordat niemand naar hem luistert, gebruikt hij de imperatief met partikels (*loop nou toch door*); deze partikels ondersteunen de persoonlijke gerichtheid van de spreker op de hoorder en het element ‘een impuls geven’. In paragraaf zes zal ik nader ingaan op deze partikels.

Zoals blijkt uit mijn betoog ben ik van mening dat de directieve infinitief een ‘betekenis’ heeft. Een dergelijke mening verschilt sterk van die van Hoeksema (1992), die concludeert dat het gebruik van de directieve infinitief idiomatisch is. Hoeksema ondersteunt deze conclusie door te wijzen op het feit dat veel gebruiksmogelijkheden van de directieve infinitief (en andere niet-finiete directiva) geen polaire tegenhanger hebben. Bijvoorbeeld:

- (23) a Niet aanraken!   *Aanraken!
       b Afblijven!   *Niet afblijven!

De argumentatie van Hoeksema is naar mijn idee niet geheel overtuigend. Zoals Hoeksema zelf ook opmerkt (1992:131) is het al dan niet kunnen gebruiken van een polaire tegenhanger voornamelijk een pragmatische kwestie. In sommige gevallen is dan ook een context voor te stellen dat er wel een polaire tegenhanger mogelijk is; bijvoorbeeld:

- (24) Aanraken, aanraken, die knop!

Bovendien gelden veel van de observaties die Hoeksema doet net zo goed voor de imperatief; met andere woorden, het is niet een verschijnsel dat alleen gekoppeld is aan niet-finiete vormen:

- (25) Blijf er vanaf!   ?Blijf er niet vanaf.

Hoewel naar mijn idee idiomatisering zeker een rol speelt in de distributie van de door Hoeksema genoemde directiva, denk ik toch dat het vruchtbaarder is eerst te proberen deze gevallen te verklaren door te kijken naar de lexicale betekenis van de werkwoorden in combinatie met de betekenis van deze verschillende directiva.

In deze paragraaf heb ik de betekenis van de imperatief besproken en ben ik kort ingegaan op de verschillen in gebruik tussen de imperatief en de infinitief. In de volgende paragrafen zal ik nader ingaan op een viertal semantische en syntactische verschillen tussen de imperatief en de directieve infinitief en deze relateren aan het verschil in betekenis/gebruik van deze twee vormen.

● 4 Kenmerk ‘zich voorstellen’

Blom (1987) en Kirsner (2001) stellen dat de directieve infinitief anders dan de imperatief niet het element ‘zich voorstellen’ heeft. Hun argumentatie hiervoor is dat men zinnen als (16) niet kan parafraseren met een infinitief:

- (26) a ?In de Sowjet Unie je paspoort verliezen (en je bent nog niet jarig).
b ?De was buiten hangen, en het gaat regenen.
c ?Het een keer met hem oneens zijn, en je hebt meteen ruzie.

De analyse van Blom en Kirsner zou men in algemene zin kort als volgt kunnen samenvatten:

Imperatief: [+voorstellen] → mogelijkheid zinnen waarin de spreker de hoorder oproept zich een handeling voor te stellen

Infinitief: [-voorstellen] → onmogelijkheid zinnen waarin de spreker de hoorder oproept zich een handeling voor te stellen

Ik zou de hierboven genoemde analyse willen nuanceren om de volgende twee redenen. Zoals ik hierboven heb beargumenteerd moet het kenmerk 'zich voorstellen' niet gezien worden als het centrale betekeniskenmerk van de imperatief, maar als een uitvloeisel van het idee van een impuls geven. Met andere woorden: de ongrammaticaliteit van (26) moet verklaard worden uit de afwezigheid van het kenmerk 'impuls' in het geval van de infinitief en niet door de afwezigheid van het kenmerk 'zich voorstellen'. Dat dit het geval is wordt ondersteund door het feit dat de directieve infinitief in bepaalde contexten wel degelijk voorkomt in conditionele contexten, waarbij de hoorder ertoe wordt aangespoord zich een handeling voor te stellen en waar het niet de bedoeling is dat de handeling daadwerkelijk wordt uitgevoerd:

- (27) a Even drukken, en hij schiet los. (over een knopje dat je beslist niet moet indrukken)
b Even niet opletten en je kind gaat er vandoor.
c Nog een keer je paspoort verliezen en ze arresteren je.
d Vooral zo doorgaan en dan kan je dat forum helemaal op je buik schrijven.

Nu zou men kunnen argumenteren dat de infinitieven in (27) niet directief zijn, maar hiertegen zijn twee argumenten te geven.

Een eerste argument voor het directieve karakter van de infinitieven in (27) is dat ze in een directieve context geuit worden, waarbij het subject van de handeling een (al dan niet generieke) tweede persoon (de aangesprokene) is en de handeling nog niet uitgevoerd wordt op het spreekmoment. Het directieve karakter van de infinitieven kan geïllustreerd worden door de mogelijkheid van parafrase met een imperatief:

- (28) a Druk even, en hij schiet los.
b Let even niet op, en je kind gaat er vandoor.
c Verlies nog een keer je paspoort, en ze arresteren je.
d Ga vooral zo door, en je kunt dat forum helemaal op je buik schrijven.

In (27) wordt de infinitief als directief geïnterpreteerd doordat het subject van de infinitief geassocieerd kan worden met de hoorder. Als dit niet zo is, treedt dan ook geen directieve interpretatie op, bijvoorbeeld:

- (29) a Nu opgeven, en het lukt ons nooit meer.
       ‘Als we nu opgeven, lukt het ons nooit meer.’
       b Nog een keer mijn paspoort verliezen, en ik word gearresteerd.
       ‘Als ik nog een keer mijn paspoort verlies, word ik gearresteerd.’

Een tweede argument voor het directieve karakter van de infinitief in (27) is dat de infinitieven in deze zinnen het typische karakter hebben van gewone directieve infinitieven. In deze zinnen wordt uitgedrukt dat om situatie Y (niet) te bereiken, het (niet) realiseren van de infinitiefsituatie X door de aangesprokene *passend, geschikt* of *voldoende* is. Het karakter van ‘passendheid’ wordt in (27) ondersteund door de elementen *even, nog een keer*, en *vooral zo*. Deze elementen onderstrepen dat de infinitiefhandeling, en niet een andere handeling, een voldoende voorwaarde is voor een andere situatie, en dus een passende handeling is: Je hoeft maar even te drukken, en dat is voldoende om het los te laten schieten. Als je nog een keer je paspoort verliest, weet je zeker dat je gearresteerd wordt. Als je op deze manier doorgaat, en niet op een andere, dan gaat het helemaal mis met het forum.

Ik heb hierboven laten zien dat de directieve infinitief, net zoals de imperatief, gebruikt kan worden in zinnen waarbij het erom gaat dat de hoorder zich de handeling voorstelt en waarbij het niet de bedoeling is dat de handeling wordt uitgevoerd. De vraag die nu beantwoord moet worden is waarom de parafrase van (16) met een infinitief niet mogelijk is (zie (26)).

Het antwoord hierop moet gezocht worden in het eerder besproken betekenisverschil tussen de imperatief en de directieve infinitief. Hierbij zijn met name het kenmerk ‘impuls’ van de imperatief en de betekenis ‘passendheid’ van de directieve infinitief de onderscheidende factoren. Kort gezegd komt het erop neer dat het voorstellingskarakter van de imperatief niet identiek is aan het voorstellingskarakter van de infinitief:

Imperatief: [+impuls] → mogelijkheid zinnen waarin de spreker de hoorder een impuls geeft zich voor te stellen de uitvoerder van een handeling te zijn om te illustreren waartoe de realisatie van deze handeling leidt in een hypothetische wereld (‘onverwachte’ relatie imperatiefhandeling en consequentie daarvan).

Infinitief: [+passende handeling] → mogelijkheid zinnen waarin de spreker de hoorder ertoe aanzet zich de door de infinitief uitgedrukte handeling voor te stellen om te illustreren dat de realisatie van deze handeling voldoende/passend is voor het optreden van een andere situatie.

Hieronder zal ik hierop ingaan.

Ik zal eerst ingaan op het kenmerk ‘impuls’ in het geval van de imperatief en het daaruit voortvloeiende voorstellingskarakter. Zoals reeds aangegeven, doet de spreker in het geval van een conditionele imperatief als (16) *alsof* hij de hoorder een impuls geeft de handeling uit te voeren. Door de context waarin de imperatief optreedt, wordt duidelijk dat het niet echt de bedoeling is dat de hoorder de handeling uitvoert, maar dat de hoorder zich alleen moet *voorstellen* dat hij de handeling uitvoert. Essentieel is nu dat het bij dergelijke conditionele imperatieven gaat om gevallen die een ‘onverwacht’ karakter hebben: de spreker gaat ervan uit dat de hoorder niet zou denken dat de realisatie van de imperatiefhandeling leidt tot de andere uitgedrukte situatie. In dergelijke zinnen wordt dan ook

niet slechts een conditionele relatie tussen twee gebeurtenissen uitgedrukt, maar er wordt een appèl gedaan op de hoorder zich een situatie voor te stellen, bijvoorbeeld:

- (30) a Hang de was buiten en het gaat regenen. (Kirsner 2001)
b Wees het een keer met hem oneens, en je hebt meteen ruzie. (Proeme 1991)
c Verlies in de Sowjet-Unie maar eens je paspoort (dan ben je nog niet jarig!)
(Proeme 1991)

In deze zinnen wordt meer gedaan dan puur het uitdrukken van een conditionele relatie tussen twee situaties, zoals je die uitdrukt in zinnen met *als* (bijvoorbeeld *Als je de was buiten hangt, gaat het regenen*). In (30a) wil de spreker illustreren dat de regen altijd komt als dat het slechtste uitkomt. De relatie tussen de protasis (=imperatiefzin) en de apodosis (de zin na de imperatiefzin) is hier dan ook 'onverwacht': net als je het niet zou willen gaat het regenen. In (30b) wil de spreker illustreren dat de persoon over wie het gaat een zeer lastig type is. Ook hier is de relatie tussen de protasis en de apodosis onverwacht. Immers, bij normale mensen leidt het zeggen van iets niet meteen tot ruzie. Ook in (30c) gaat het weer om een onverwachte situatie: om de hoorder ervan te overtuigen dat de Sowjet-Unie een zeer moeilijk 'gevaarlijk' land is geeft hij aan dat een relatief onschuldige situatie (je paspoort verliezen) verregaande consequenties kan hebben.

Het idee van 'onverwachtheid' van de imperatief in conditionele zinnen als (16) is gerelateerd aan het betekeniskenmerk 'impuls'. Juist omdat het hier niet de bedoeling is om alleen 'feitelijk' uit te drukken dat er een conditionele relatie bestaat tussen twee situaties, is het nodig dat de spreker de hoorder een impuls geeft zich de handeling voor te stellen. Typisch voor het geven van een impuls is immers dat de hoorder de realisatie van de handeling door hemzelf bij het spreekmoment nog niet in beschouwing neemt. In het geval van een voorstellingsinterpretatie neemt de hoorder de hypothetische realisatie van de handeling nog niet in beschouwing omdat het gaat om een 'onverwachte' relatie tussen de hypothetische realisatie van de imperatiefhandeling en een andere situatie.

Ik zal nu ingaan op het kenmerk 'passendheid' van de directieve infinitief en het daaruit voortvloeiende voorstellingskarakter. Het kenmerk impuls en het daarmee samenhangende kenmerk van 'onverwachtheid' is afwezig in conditionele zinnen met een directieve infinitief als in (27). In deze zinnen wordt uitgedrukt dat als je een bepaalde situatie wilt bereiken, je daarvoor de infinitiefhandeling dient uit te voeren, m.a.w. de infinitiefhandeling is passend om deze situatie te bereiken. Om een directieve infinitief te gebruiken in een context waarbij het erom gaat dat de hoorder zich voorstelt dat hij de handeling uitvoert, moet de nadruk er dan ook op liggen dat het realiseren van de infinitiefhandeling passend is, of voldoende is voor het optreden van een bepaalde situatie. Naar mijn idee verklaart dit waarom de zinnen in (26) niet acceptabel zijn. Vergelijk bijvoorbeeld (26a) met de volgende zin:

- (31) In de Sowjet-Unie je paspoort verliezen, en je hebt een leuke gevangeniservaring!

In (26a) gaat het er *niet* om dat de spreker de hoorder wil duidelijk maken dat voor het optreden van de handeling 'je bent nog niet jarig' het realiseren van de handeling 'in de Sowjet Unie je paspoort verliezen' passend is: 'als je nog niet jarig wilt zijn, dan moet je

je paspoort verliezen in de Sowjet-Unie'. In deze zin heeft het deel *en je bent nog niet jarig* de functie uit te drukken dat de in de eraan voorafgaande zin geschetste situatie zeer vervelend is ('In de Sowjet-Unie je paspoort verliezen; dat is heel vervelend).

Concluderend kan gesteld worden dat zowel de imperatief als de directieve infinitief gebruikt kunnen worden om de hoorder ertoe te bewegen zich een handeling voor te stellen. Het voorstellingskarakter bij deze twee typen directiva verschilt echter van karakter. Bij de imperatief gaat het erom een 'onverwachte' oorzaak-gevolgrelatie te schetsen; dit idee van 'onverwachtheid' kan gekoppeld worden aan de betekenis 'impuls' van de imperatief. Bij de directieve infinitief gaat het erom aan te geven dat de realisering van de infinitiefhandeling 'passend' is voor het optreden van een andere situatie. De verschillen in gebruik met betrekking tot het kenmerk 'zich voorstellen' kunnen dus gerelateerd worden aan de betekenisverschillen tussen de imperatief en de infinitief.

● 5 Het kenmerk 'inchoativiteit'

Er zijn ook verschillen tussen de directieve infinitief en de imperatief wat betreft het kenmerk 'inchoativiteit', d.w.z. het kenmerk dat te maken heeft met de aanduiding van het begin van de handeling. De infinitief kan gebruikt worden om aan te geven dat de door het werkwoord uitgedrukte handeling in werking moet treden. Hierbij duidt de handeling op zich slechts de gewenste toestand aan, maar wordt – in het geval van sommige werkwoorden – geïmpliceerd dat ook de voorbereidende fase uitgevoerd moet worden (cf Blom 1987). In vergelijkbare gevallen van de imperatief moet echter het werkwoord *gaan* gebruikt worden dat de nadruk legt op het inzetten van de handeling. Een dergelijk verschijnsel doet zich bijvoorbeeld voor in de volgende zinnen met het werkwoord *slapen*:

- (32) a ?Slaap!
 b Ga slapen.
 c Slaap lekker!
 d Nu slapen!

Zin (32a) met een imperatief is zonder specifieke context ongebruikelijk omdat 'slapen' een handeling is die niet zomaar op commando door de hoorder kan worden ingezet. Wil men de aangesprokene ertoe bewegen tot een slaaptoestand te komen – m.a.w. wil men de nadruk op het inchoatieve element leggen – dan is het beter dat de imperatief van het werkwoord *gaan* worden gebruikt als in (32b). Deze zin geeft aan dat de toevoerder 'voorbereidingen' dient te treffen voor het intreden van de slaaptoestand. Een zin als *slaap, mijn kind* is echter zeker niet ongrammaticaal. Een dergelijke uiting wordt daarentegen opgevat als een aansporing te blijven slapen, of als een wens dat de aangesprokene in slaap zal vallen, maar niet als een oproep om te gaan slapen, d.w.z. om voorbereidingen te treffen voor het slapen. Hetzelfde geldt voor een zin als (32c); deze uiting wordt als wens opgevat, hetgeen betekent dat het inchoatieve element afwezig is. In het geval van de infinitief als in (32d) kan de infinitief daarentegen wel zonder *gaan* worden gebruikt. Deze uiting geeft aan dat de spreker de handeling 'slapen' passend acht in de gegeven context.

Hiermee impliceert de spreker dat het moment om te gaan slapen is aangebroken voor de hoorder.

Een vergelijkbaar verschijnsel doet zich voor bij de werkwoorden *staan*, *liggen* en *zitten*, bijvoorbeeld:

- (33) a Iedereen staan!
b ?Sta!
c Sta (eens) op/Ga eens staan.

Wil men een infinitief gebruiken om iemand ertoe te bewegen te gaan staan, dan is het goed mogelijk de infinitief te gebruiken zonder het werkwoord *gaan*. De infinitief geeft in dat geval de gewenste toestand aan: het staan. Door de context wordt duidelijk dat de hoorder ertoe wordt aangespoord te gaan staan. Anders is het bij de imperatief. Een imperatief van *staan* als in (33b) klinkt merkwaardig. De imperatief wordt wel gebruikt om iemand ertoe te bewegen te gaan staan, door de imperatief van *staan* te combineren met het partikel *op* of door de imperatief van het werkwoord *gaan* in combinatie met de infinitief *staan* te vormen: deze elementen drukken het inchoatieve element van de handeling uit.¹¹

Hoewel het hier besproken verschil in gebruik tussen de imperatief en de infinitief met betrekking tot het kenmerk 'inchoativiteit' gerelateerd kan worden aan de betekenisverschillen tussen deze twee vormen, zijn er in sommige gevallen ook idiomatische eigenschappen die een rol spelen bij het gebruik van de directieve infinitief in relatie tot de imperatief. De rol van idiomatische eigenschappen kan geïllustreerd worden aan de hand van de volgende zinnen met het werkwoord *zijn* of *wezen*:

- (34) a * Wees weg!
b Ga weg!
c * Wegzijn!
d Wel wegzijn hè als Aschwin thuiskomt!
e Wegwezen!
f Wegwezen als Aschwin thuiskomt!

De imperatief van *wegzijn* als in (34a) is ongeschikt.¹² Het is hier noodzakelijk dat de imperatief van het werkwoord *gaan* wordt gebruikt in combinatie met *weg* als in (34b). Op grond van de bovenstaande discussie over de directieve infinitief zou men verwachten dat in een dergelijke context wel de infinitief van *zijn* gebruikt zou kunnen worden, maar dit is niet het geval (zie 34c). De directieve infinitief van *zijn* kan alleen gebruikt worden om een toestand aan te geven, als in *Wel lief zijn hoor!*, of om aanwezigheid aan te geven, als in *Wel op tijd thuis zijn hoor!* In combinatie met *weg* kan de directieve infinitief van *zijn* dan ook alleen gebruikt worden als wordt aangegeven dat de handeling niet gerealiseerd dient

11 Indien het subject al staat, kan wel een imperatief gebruikt worden: *Sta (eens) stil*. Ook is het mogelijk de imperatief van *liggen* of *staan* tegen een hond te gebruiken: *Lig!*; *Sta!*

12 De imperatief *Wees weg!* wordt door sommige sprekers wel geaccepteerd als wordt aangegeven dat de handeling niet gerealiseerd dient te worden op het spreekmoment, maar op een moment erna, zodat het treffen van voorbereidingen mogelijk is: *Wees wel weg als Aschwin thuiskomt!*

te worden op het spreekmoment, maar op een moment erna, zodat het treffen van voorbereidingen mogelijk is (zie 34d). De directieve infinitief kan echter wél voorkomen met de infinitief *wegwezen* als in (34e). De constructie *wegwezen* is een idiomatische constructie die gebruikt wordt om aan te geven dat de toehoorder moet zorgen dat de handeling ‘weg wezen’ tot stand wordt gebracht. Ook in het geval van een bijzin met *als* (zie 34f) wordt deze constructie zodanig geïnterpreteerd dat de aangesprokene weg moet gaan op het moment dat het subject van de bijzin (*Aschwin*) thuiskomt.

In deze paragraaf heb ik laten zien dat het betekenisverschil tussen de imperatief en de infinitief ook tot uiting komt met betrekking tot het element ‘inchoativiteit’. In het geval van de imperatief wordt de hoorder een impuls gegeven de imperatiefhandeling uit te voeren. Als de spreker bijvoorbeeld de hoorder ertoe wil bewegen dat deze gaat zitten, liggen of staan wordt de imperatief gebruikt van het werkwoord *gaan*. De imperatief van *gaan* geeft dan aan dat de hoorder een impuls krijgt een handeling uit te voeren die leidt tot de situatie genoemd door de infinitief (*ga staan*). In het geval van de directieve infinitief, daarentegen, kan de gewenste situatie worden uitgedrukt (*Staan!*), waarmee wordt geïmpliceerd dat ook de voorbereidende fase uitgevoerd moet worden.

● 6 Combineerbaarheid met partikels *toch*, *nou*, *eens* en *maar*

6.1 De partikels *toch* en *nou*

De imperatief komt voor met het niet accentueerbare modale partikelgebruik van *toch* en *nou*:

(35) Doe toch/nou beter je best! [modaal gebruik + imperatief]

Een dergelijke gebruik van deze partikels is echter niet mogelijk met de directieve infinitief:

(36) a ?Toch beter je best doen! [modaal gebruik + infinitief]
 b ?Nou hierkomen (nou)! [modaal gebruik + infinitief]

Toch en *nou* kunnen in (36) alleen geïnterpreteerd worden als adverbia (uitdrukking van tegenstelling, ‘op dit moment’) en niet als modale partikels. Het genoemde verschijnsel kan verklaard worden door te kijken naar de betekenissen van *nou* en *toch* enerzijds en de imperatief en de directieve infinitief anderzijds.

De imperatief drukt een persoonlijk appèl op de hoorder uit. In combinatie met de imperatief modificeren de partikels *toch* en *nou* het taaldaaspect van de zin, en plaatsen het daarmee op de voorgrond (zie Elffers 1992 voor een beschrijving van de betekenissen van deze partikels in termen van het modificeren van de taaldaad). Volgens Elffers heeft in het geval van *toch* het modificeren van de taaldaad te maken met het idee van ‘persistentie’. Zij stelt dat in het geval van een imperatief het bevel of verzoek ‘wordt gepresenteerd als sterk gemotiveerd, zich keer op keer aandienend’ (1992:75). Door het gebruik van *toch* benadrukt de spreker de wenselijkheid van het uitvoeren van de imperatiefhan-

deling en probeert hij de hoorder te ‘overtuigen’ de gegeven situatie te veranderen en zijn mogelijke intentie om de imperatiefhandeling niet te doen. Door het uitdrukken van *nou* met de imperatief wordt een subjectieve houding tegenover de taaldaad uitdrukt (zie Elffers, 1992:74) en wordt de ‘onmiddellijke’ relevantie van het uitvoeren van de imperatiefhandeling benadrukt.

In tegenstelling tot de imperatief stelt de directieve infinitief het taaldaaspect sterk op de *achtergrond*. In het geval van de directieve infinitief noemt de spreker immers slechts de passendheid of noodzakelijkheid van een handeling. Het idee van ‘passendheid’ laat zich niet verenigen met het idee dat de spreker de directief extra kracht bijzet door een persoonlijk appèl op de hoorder en de hoorder ervan probeert te ‘overtuigen’ de handeling uit te voeren. In het geval van de directieve infinitief wordt de noodzaak tot realisering van de handeling immers als gegeven feit gepresenteerd.

6.2 Het partikel eens

Het (ongeaccentueerde) modale partikel *eens* kan met de imperatief gecombineerd worden:

- (37) a Kom eens hier!
b Kom morgen eens langs!

Net zoals *toch* en *nou* kan *eens* echter niet met de directieve infinitief gecombineerd worden:

- (38) a ?Eens hierkomen!
b ?Morgen eens langskomen, hè!

Een combinatie is echter wel mogelijk in speciale contexten waarbij *eens* een constituent vormt met een ander woord:

- (39) Ook eens/gewoon eens/toch maar eens/nu eens wat gezonde dingen eten, hè Mireille!

Ook in dit geval kunnen de genoemde feiten verklaard worden door te kijken naar de betekenissen van *eens*, de imperatief en de infinitief.

Eens lijkt in de combinatie met de imperatief twee met elkaar verbonden functies te hebben. Allereerst drukt het een moment voor de uitvoering van de imperatiefhandeling uit, ruwweg paraphraseerbaar met ‘een keertje’,¹³ maar ten tweede heeft *eens* tegelijkertijd ook een duidelijk modale functie doordat de impuls om de handeling uit te voeren ver-

13 De ‘moment’ interpretatie veronderstelt dat het tijdstip voor de realisering van de handeling wordt afgezet tegen een periode waarin deze niet wordt uitgevoerd. Deze periode kan in de toekomst liggen (als in *Kom eens langs*, waarbij de hoorder de keuze wordt gelaten zelf een moment te kiezen op de toekomst tijdslijn), maar kan ook in het verleden liggen (als in *Kom morgen eens de hele dag langs* of *Hou nu eens je mond*, waarbij het niet-uitvoeren van de handeling dan wel de reguliere situatie is dan wel de periode voor het spreekmoment).

zacht wordt. De functie van *eens* kan verduidelijkt worden door (37a) met *eens* te contrasteren met een zin zonder *eens*: *Kom hier!* Met deze zin roept de spreker de hoorder op onmiddellijk en zonder omwegen over te gaan tot het uitvoeren van de imperatiefhandeling. Het toevoegen van *eens* heeft hier een *verzachtend* effect op de directief. Dit betekent dat de hoorder *in principe* de mogelijkheid wordt gelaten om op een zelf te verkiezen moment of niet over te gaan tot het uitvoeren van de imperatiefhandeling. Door de betekenis van het werkwoord en de context is hier echter duidelijk dat het niet de bedoeling is dat de handeling ook daadwerkelijk op de lange baan wordt geschoven. Dit is anders in (37b) waar *eens* een door de hoorder nader te bepalen moment in de toekomst kan uitdrukken ('een keertje'). Ook in dit geval heeft *eens* echter een verzachtend effect op de taaldaad en kan men dus van een modaal gebruik spreken.

Waarom kan *eens* niet met de directieve infinitief voorkomen? Op het eerste gezicht zou men kunnen denken dat *eens* net zoals *nou* en *toch* de taaldaad modificeert en daarom niet met de directieve infinitief gebruikt kan worden. Deze verklaring kan men echter weerspreken door een substitutietest uit te voeren met het werkwoord *moeten* zoals hieronder:

(40)	a	Kom <u>nou/toch</u> hier!	—————→	b	Je moet <u>nou/toch</u> hier komen.
	a	Kom <u>eens</u> langs!	—————→	b	Je moet <u>eens</u> langskomen.

In (40a) met de imperatief heeft *nou/toch* het karakter van een modaal partikel, terwijl het in (40b) met het werkwoord *moeten* het karakter heeft van een adverbium. Dit kan verklaard worden doordat in de constructie met *moeten* net zoals bij de directieve infinitief het taaldaaspect van de zin niet op de voorgrond staat, waardoor *nou* geen modale interpretatie kan krijgen. Als het nu zo is dat *eens* net zoals *nou* en *toch* niet met de infinitief gecombineerd kan worden omdat het de taaldaad modificeert, dan zou men verwachten dat het modale *eens* – naar analogie van *nou* en *toch* – ook niet in de constructie met *moeten* zou kunnen voorkomen. In (41a) en (41b) daarentegen heeft *eens* wel dezelfde functie en betekenis in de imperatiefconstructie en de constructie met *moeten* ('een keertje'). Deze feiten suggereren dat de verklaring voor de onmogelijkheid van de combinatie van de directieve infinitief met *eens* een andere is dan die voor *nou* en *toch*. De verklaring voor de ongrammaticaliteit van (38) moet mijns inziens dan ook eerder gezocht worden in het gegeven dat de infinitief zonder talige context impliceert dat de handeling ter plekke en onmiddellijk gerealiseerd dient te worden (bijvoorbeeld *Hierkomen!*) of dat een algemene norm wordt gepresenteerd met een algemene geldigheid (*Aardig zijn tegen haar hoor!*). Beide functies van de directieve infinitief laten zich niet goed verenigen met de 'vrijblijvende' functie van *eens* ('een keertje'). In het geval van (39) wordt de infinitief echter uitgedrukt met speciale contexten die het idee van passendheid ondersteunen. Wat deze contexten gemeen hebben is dat ze focussen op het idee dat de infinitiefhandeling gerealiseerd dient te worden door een contrast te suggereren met een situatie waarbij dit niet het geval is. Deze contexten gaan goed samen met het gebruik van *eens*, doordat *eens* in deze zinnen uitdrukt dat er, in tegenstelling tot een andere (mogelijke) situatie, een moment moet komen voor de infinitiefhandeling.

6.3 Het partikel *maar*

Anders dan de hiervoor besproken modale partikels kan de directieve infinitief wel gecombineerd worden met het partikel *maar*. In dat geval wordt dit partikel na de infinitief geplaatst. Vergelijk bijvoorbeeld de volgende zinnen met de imperatief en de infinitief met *maar*:

- (42) a Draai maar.
b Draaien maar.

Zin (42a) zou gebruikt kunnen worden in een context waar de spreker de hoorder wil overhalen om de handeling uit te voeren, of mogelijke barrières wil wegnemen. In dit geval ‘verzacht’ het partikel de impuls van de spreker aan de hoorder in de zin dat de directief meer hoordersvriendelijk wordt. Zin (42b) met de infinitief heeft een ander karakter. Deze zin zou gebruikt kunnen worden in een context waar de spreker het *startsein* geeft om te beginnen met het draaien.

Hoe kan men nu verklaren dat *toch* en *nou* niet goed met de directieve infinitief gebruikt kunnen worden doordat ze een persoonlijke houding uitdrukken tegenover de taaldaad, terwijl het eveneens modale *maar* wel met de directieve infinitief gebruikt kan worden? Het modale karakter van *maar* in het geval van de directieve infinitief is anders dan in het geval van de imperatief doordat het zich beperkt tot de startinterpretatie van de infinitief (als in 42b) of, meer algemeen, gevallen waarbij de spreker de aanzet geeft tot het (blijven) uitvoeren van de handeling volgens een bepaald script (als in *Het is echt een goed idee om het examen te doen, want het is heel nuttig, dus doen maar!*). Dit gebruik van *maar* deelt in abstracte zin kenmerken met andere gebruiksgevallen van *maar* doordat de hoorder over een abstracte barrière heen wordt geholpen door de spreker om de handeling uit te voeren (zie Foolen 1993 en Janssen 1995, voor een dergelijke abstracte analyse van *maar*). Het idee van ‘opheffen van een barrière’ laat zich goed verenigen met het idee van ‘passendheid’ dat door de infinitief wordt uitgedrukt: de spreker noemt het handelingstype dat volgens een bepaald script uitgevoerd moet worden en heft daarmee een abstracte barrière op die de uitvoering van de handeling in de weg staat.

● 7 Valentie en het weglaten van constituenten

Ook wat betreft valentie zijn er verschillen tussen de imperatief en de directieve infinitief. In het geval van de directieve infinitief kunnen elementen zoals lidwoorden, objecten, en bezittelijke voornaamwoorden worden weggelaten (Duihoven 1984, Blom 1987). Deze elementen worden weggelaten omdat de oproep de infinitiefhandeling uit te voeren gericht is tegen iedereen in de gegeven context en niet tegen een persoon in het bijzonder; vergelijk bijvoorbeeld de volgende zinnen:

- (43) a Wel je kaartje afgeven bij de portier hè. (bijvoorbeeld moeder tegen kind)
b Kaartje afgeven bij de portier. (algemeen opschrift)

In (43a) zegt de moeder tegen haar kind dat ze haar kaartje moet afgeven bij de portier; in dit geval gaat het om een directief gericht tegen iemand in het bijzonder. In deze zin wordt het bezittelijk voornaamwoord dan ook uitgedrukt. In (43b) is het uitdrukken van een bezittelijk voornaamwoord niet in overeenstemming met het onpersoonlijke karakter van het algemene opschrift dat zich tot iedereen in de gegeven context richt; in deze zin wordt het bezittelijk voornaamwoord dan ook niet uitgedrukt. De eigenschap dat het persoonlijk voornaamwoord of het lidwoord in zinnen als (44) weggelaten kan worden is niet aanwezig bij de imperatief:

(44) *Geef kaartje af bij de portier.

Dit geeft aan dat de imperatief – anders dan de infinitief – een inherent persoonlijk karakter heeft. Dit in tegenstelling tot de infinitief waarbij de handeling geabstraheerd is van een specifieke persoon, tijd en plaats. Om deze reden is de infinitief – anders dan de imperatief – geschikt om gebruikt te worden in algemene opschriften zonder referentie aan een specifiek object (als in *je kaartje* of *het kaartje*).

Een bijkomende factor waarom het persoonlijk voornaamwoord of het lidwoord wordt weggelaten kan zijn dat in het geval van een opschrift vaak een telegramstijl wordt gebruikt waarbij vormen worden weggelaten die geen informatie uitdrukken die noodzakelijk is om de boodschap te gebruiken. Een vergelijkbaar verschijnsel komt ook voor in het geval van een lijstje van dingen die je nog moet doen, bijvoorbeeld:

(45) Boodschappen doen, kaartje afgeven bij portier, huis schoonmaken.

In dit geval worden alleen de situatiestypes genoemd, en wordt de verwijzing naar de specifieke persoon weggelaten.

Naast constructies waarbij het al dan niet uitdrukken van constituenten te maken heeft met de betekenis van de constructie – algemeen of gericht op een specifieke persoon – zijn er ook gevallen waarbij het *ongrammaticaal* is bepaalde constituenten uit te drukken. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het persoonlijk voornaamwoord *het* dat het object van de handeling uitdrukt. Neem bijvoorbeeld de volgende directieve infinitiefzinnen waarbij het ongrammaticaal is *het* uit te drukken als onderdeel van de infinitiefconstituent:

- (46) a Niet doen!
 b Doen!
 c *Het niet doen!
 d *Het doen!

In imperatiefzinnen kan *het* daarentegen wel worden uitgedrukt, bijvoorbeeld:

- (47) a Doe (het) niet!
 b Doe (het) maar!

Hoe kan men dit verschijnsel verklaren? Naar mijn idee moet de verklaring voor de ongrammaticaliteit van het uitdrukken van *het* in het geval van de directieve infinitief

gezocht worden in het feit dat de infinitief geen regulier werkwoord is, maar een *abstractie* is van een individueel werkwoord en een *situatietype* uitdrukt. In het geval van de directieve infinitief geeft de infinitief als het ware antwoord op de vraag: Wat is de gepaste handeling in deze context? Dit doet de infinitief door het relevante handelingstype te noemen. Het persoonlijk voornaamwoord *het* kan niet gezien worden als onderdeel van de betekenis 'handelingstype' omdat het verwijst naar een reeds gegeven of benoemd object. Door deze intrinsieke verbondenheid met de context is *het* niet in overeenstemming met het generieke karakter van het idee van situatietype en kan het daarom niet gezien worden als onderdeel van de functie van de infinitiefconstituent. Het verschijnsel dat de betekenis en functie van *het* niet in overeenstemming is met de betekenis en functie van de infinitief blijkt uit het feit dat ook in niet-directieve contexten van de infinitief *het* niet uitgedrukt kan worden als onderdeel van de infinitiefconstituent, bijvoorbeeld:

- (48) a Wat is raadzaam voor hun, blijven proberen de deur te openen of ermee stoppen? (*het) blijven proberen.
b Een kaartje kopen is noodzakelijk.
c *Het kopen is noodzakelijk.¹⁴

In deze paragraaf heb ik laten zien dat er verschillen zijn tussen de directieve infinitief en de imperatief wat betreft het uitdrukken van bepaalde argumenten van het werkwoord. Zoals ik heb laten zien hebben deze verschillen te maken met de verschillen in betekenis tussen deze twee vormen. Typisch voor de infinitief is dat sommige constituenten zoals lidwoorden kunnen worden weggelaten, om uitdrukking te geven aan het algemene en generieke karakter van de directieve uiting. Andere constituenten, zoals het persoonlijk voornaamwoord *het*, kunnen daarentegen niet uitgedrukt worden in het geval van de directieve infinitief. Zoals ik heb laten zien kan dit verklaard worden door de betekenis van de infinitief ('situatietype') die zich niet laat verenigen met de functie van *het*.

8 Conclusie en slotopmerkingen

In het Nederlands kan een directieve taalhandeling zowel met de imperatiefvorm uitgevoerd worden als met de infinitief. Hoewel beide vormen als directief gebruikt worden, verschillen ze toch in betekenis. Het verschil in betekenis tussen deze twee vormen is echter van zeer subtiele aard en daardoor moeilijk te definiëren. In dit artikel heb ik een analyse gegeven van deze subtiele betekenisverschillen.

14 Bovendien biedt het een verklaring voor het feit dat *het* wél uitgedrukt kan worden in directieve infinitiefzinnen als het geen onderdeel uitmaakt van de infinitiefconstituent, bijvoorbeeld in zinnen met een conjunctie. Vergelijk bijvoorbeeld (a) *Schoonmaken en het daarna goed opbergen!* met (b) **Schoonmaken en daarna het goed opbergen!* 'Schoonmaken' en 'goed opbergen' kunnen gezien worden als situatietypes, terwijl 'daarna goed opbergen' niet gezien kan worden als een situatietype. In dat laatste geval wordt door het adverbium 'daarna' verwezen naar een specifieke situatie, hetgeen in tegenspraak is met het typekarakter van de infinitief. Uitgaande van de betekenis van de infinitief ('situatietype') kan men dus goed verklaren waarom de directieve infinitiefconstituent niet met *het* gecombineerd kan worden.

Ik ben bij de definitie van de directieve infinitief allereerst uitgegaan van de algemene betekenis van de infinitief, namelijk 'situatietype' en vervolgens heb ik laten zien dat in een directieve context deze betekenis geïnterpreteerd wordt als uitdrukking van de passendheid of geschiktheid van de handeling voor de hoorder. Het idee van 'passendheid' heeft in sommige contexten een procedureel karakter of het karakter van een 'script', terwijl in andere contexten een dergelijke procedurele interpretatie afwezig is. Dit laatste is bijvoorbeeld het geval in contexten met negatie waar de spreker aangeeft de handeling van de hoorder op het spreekmoment niet passend te vinden.

In mijn betoog heb ik benadrukt dat het niet mogelijk is één abstracte betekenis te geven voor de directieve infinitief die gezien kan worden als een noodzakelijke en voldoende voorwaarde voor het gebruik van de directieve infinitief. De betekenis van de directieve infinitief kan alleen beschreven worden door een analyse van de contexttypes waarin deze vorm voorkomt. Deze contexttypes bestaan zowel uit bepaalde pragmatische factoren alsmede bepaalde semantisch-syntactische factoren zoals het optreden van partikels en adverbia. Deze contexttypes constitueren op verschillende manieren het idee van passendheid dat door de directieve infinitief wordt uitgedrukt.

Een belangrijk punt van dit artikel is dat het verschil in betekenis tussen de imperatief en de directieve infinitief tevens tot uitdrukking komt in de verschillende semantisch-syntactische gebruikskenmerken van deze vormen. In dit artikel ben ik ingegaan op een viertal van zulke kenmerken, namelijk het kenmerk 'zich voorstellen', het kenmerk 'inchoativiteit', de combineerbaarheid met partikels en de mogelijkheid om bepaalde constituenten weg te laten of de onmogelijkheid om bepaalde constituenten uit te drukken. Ik heb laten zien dat de verschillende manieren waarop de infinitief en de imperatief zich met betrekking tot deze kenmerken gedragen terug te voeren zijn op het verschil in betekenis tussen deze twee vormen. Opvallend hierbij is dat het bij de verschillen in distributie en gebruik van deze vormen vaak gaat om zeer subtiele contextuele factoren, hetgeen onderstreept dat in de syntactische analyse semantiek en pragmatiek een zeer belangrijke rol spelen.

Een betekenisanalyse van de directieve infinitief of imperatief is pas compleet als de contexttypes, zowel talig als pragmatisch, volledig zijn beschreven. In dit artikel heb ik daartoe een eerste aanzet gedaan. Verder onderzoek naar deze vormen zal zich moeten richten op een verdere analyse van de factoren die samenhangen met het gebruik van de directieve infinitief, of de imperatief. In het bijzonder gaat het om de volgende twee zaken. Ten eerste zou een uitgebreidere en meer systematische analyse van de relatie tussen het gebruik van de directieve infinitief dan wel imperatief en de discourse waarin deze optreedt nodig zijn. Ten tweede zou een uitgebreidere en meer systematische analyse van de lexico-pragmatische factoren nodig zijn die spelen bij sommige syntactische kenmerken van de infinitief en de imperatief zoals bijvoorbeeld het al dan niet uitdrukken van *het* of het object in het geval van de imperatief. Alleen door een dergelijke analyse kan verder inzicht verkregen worden in de vraag hoe het mogelijk is dat taalgebruikers in staat zijn subtiele betekenisonderscheidingen te maken als tussen de infinitief en de imperatief, terwijl taalkundigen de grootste moeite hebben inzicht te krijgen in deze verschillen.

● **Bibliografie**

- Barbiers, S., J. Rooryck & J. van de Weijer (red.) (1998).** *Small words in the big picture: Squibs for Hans Bennis*. HIL Occasional papers. Leiden: Holland Institute of Generative Linguistics.
- Bennis, H. & J.W. de Vries (red.) (1992).** *De binnenbouw van het Nederlands. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper*. Dordrecht: ICG Publications.
- Blom, A. (1987).** Kloppen svp. Onderdeel van een procedure. *Voortgang: Jaarboek voor de Neerlandistiek* 8, 177-189.
- Duinhoven, A. M. (1984).** Ban de bom! Over de vorm en betekenis van de imperatief. *De nieuwe taalgids* 77, 148-156.
- Elffers, E. (1992).** Wat betekent *toch* toch. In: E. C. Schermer-Vermeer et al. (red.), 63-80.
- Foolen, A. (1993).** *De betekenis van partikels*. Proefschrift Universiteit Nijmegen.
- Fortuin, E.L.J. (2000).** *Polysemy or monosemy: interpretation of the imperative and dative-infinitive construction in Russian*. Amsterdam: ILLC dissertation series.
- Haan, S. de (1986).** Gebruiksmogelijkheden van de Nederlandse imperatief. In: C. Hoppenbrouwers et al. (red.), *Proeven van taalwetenschap. Ter gelegenheid van het emeritaat van Albert Sassen (= Tabu 16. 2)*, 250-260.
- Haan, S. de (1992).** Vul de bon in en win een reis! Over imperatieven in reclameteksten. In: E.C. Schermer-Vermeer et al. (red.), 95-109.
- Hoeksema, J. (1992).** Bevelende zinnen zonder polaire tegenhanger. In: H. Bennis & J.W. de Vries (red.), 125-131.
- Janssen, Th. (1995).** Heterosemy or polyfunctionality? The case of Dutch *maar* 'but, only, just'. In: T.F. Shannon & J. P. Snapper (red.), *The Berkeley conference on Dutch linguistics 1993. Publications for the American Association of Netherlandic studies* 8. Lanham, MD: University Press of America, 71-85.
- Keijsper, C.E. (1985).** *Information structure*. Amsterdam: Rodopi.
- Kirsner, R.S. (2001).** De deur wel dichtdoen, hè? En andere mysterieuze zaken. *Neerlandica Extra Muros* 39, 9-21.
- Kirsner, R.S., V. J. van Heuven & J. Caspers (1998).** From request to command: an explanatory experimental study of grammatical form, intonation, and pragmatic particle in Dutch imperatives. In: R. van Bezooijen & R. Kager (red.), *Linguistics in the Netherlands 1998*, 135-148.
- Proeme, H. (1991).** Over de Nederlandse imperativus. In: *Studies over het Poolse, Nederlandse en Russische werkwoord*, Leiden: Vakgroep Slavische Taal- en Letterkunde, Rijksuniversiteit Leiden, 32-53.
- Schermer-Vermeer, E.C., W.G. Klooster & A.F. Florijn (1992).** *De kunst van de grammatica: Artikelen aangeboden aan Frida Balk-Smit Duyzentkunst*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Vismans, R. (1994).** *Modal particles in Dutch directives: A study in Functional Grammar*. (Studies in Language and use 11.) Dissertatie IFOTT, Amsterdam.
- Wouden, van der T. (1998).** Niet huilen maar: negation, directives and particles. In: S. Barbiers, J. Rooryck & J. van de Weijer (red.), 125-128.

Voorbeeld(ige) uitspraak?

HANS VAN DE VELDE*

Besprekingsartikel:

Ludo Beheydt, René Dirven & Ulrike A. Kaunzner (1999). *Uitspraak Nederlands*. Tekst en oefenboek. Leuven / Amersfoort: Acco, ISBN 90 334 42841, € 19,71. CD's (6), ISBN 90 334 42981, € 61,97.

José Heemskerk & Wim Zonneveld (2000). *Uitspraakwoordenboek*. Utrecht: Het Spectrum. ISBN 90 274 4482X, € 47,75.

Abstract

In this article the new Dutch pronunciation dictionary (J. Heemskerk & W. Zonneveld, *Uitspraakwoordenboek*) and a recently published pronunciation course (L. Beheydt, R. Dirven & U. Kaunzner, *Uitspraakcursus Nederlands*) are reviewed. Both works are evaluated from three points of view: the accurateness of the definitions of the Dutch phonemes and the use of phonetic symbols; the way pronunciation variation is dealt with; and the usefulness for Dutch language learners who want to improve their pronunciation.

● I Inleiding

Op de valreep van de twintigste eeuw zijn twee werken verschenen die de uitspraak van het Nederlands als onderwerp hebben: het *Uitspraakwoordenboek* van José Heemskerk en Wim Zonneveld (verder HZ) en de uitspraakcursus *Uitspraak Nederlands* van Ludo Beheydt, René Dirven en Ulrike A. Kaunzner (verder BDK). Een uitspraakwoordenboek en een uitspraakcursus verschillen sterk van opzet, maar hebben ook heel wat gemeen. In dit artikel worden HZ en BDK bekeken vanuit drie invalshoeken: de definitie van de klanken en de gebruikte symbolen (paragraaf 2), de manier waarop ze met variatie en norm omgaan (paragraaf 3) en de bruikbaarheid van beide werken voor leerders van het Nederlands (paragraaf 4). Alvorens op deze drie punten in te gaan, wordt kort de achtergrond en de opzet van beide werken geschetst.

Uitspraakwoordenboek

Begin jaren negentig was geen enkele van de bestaande uitspraakwoordenboeken voor het Nederlands (De Coninck 1970, 1974², Paardekooper 1978, 1987²) nog in de reguliere boekhandel te krijgen. Ook de laatste herdruk van de klassieke uitspraakleer van Blanc-

* Hans Van de Velde is verbonden aan het Laboratoire de Phonologie van de Université Libre de Bruxelles (CP 110, Rooseveltlaan 50, B-1050 Brussel; hvdvelde@ulb.ac.be).

Voorbeeld(ige) uitspraak?

quaert (1934, 1969⁸) was toen al meer dan twintig jaar oud. Daarom werd in 1991 besloten een project te starten dat moest leiden tot een nieuw uitspraakwoordenboek (zie Heemskerck & Zonneveld ms.). Pas in 2000 lag het nieuwe uitspraakwoordenboek in de boekhandel.

In het *Voorwoord* (pp. 7-10) worden kort de opzet, de doelstellingen en gebruikswaarde van HZ geschetst. In de *Fonologische inleiding* (pp. 11-44) – mede van de hand van Jan Don – worden de belangrijkste uitspraakregels van het Nederlands beschreven. De uitspraak van de Nederlandse klinkers en medeklinkers wordt er – waar mogelijk – vergeleken met corresponderende klanken in het Engels, Duits, Frans en Spaans. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de relatie tussen spelling en uitspraak. Daarna passeren de fonologische regelmatigheden van het Nederlands (zoals assimilatie van stem en plaats, t-deletie, n-deletie, enz.) en de klemtoonregels in ongelede en gelede woorden de revue. Tenslotte wordt onder de kop 'Noord en zuid' een kleine bladzijde besteed aan de uitspraakverschillen tussen Nederland en Vlaanderen. De *Fonologische inleiding* wordt afgesloten met literatuurverwijzingen en een overzicht van materiaal dat voorbeelden bevat van de uitspraak van het Nederlands. Dan volgt de alfabetisch geordende woordenlijst van *a tot zymotisch* die ca. 80.000 lemmata bevat (p. 47-857).

Uitspraak Nederlands

BDK is tot stand gekomen in het kader van het Audio-Lingua-Project onder leiding van Ulrike Kaunzner en gefinancierd door de Europese Unie (Socrates, Lingua). Beheydt (1997) schetst uitgebreid de achtergrond van BDK. Het is een uitspraakcursus die zich vooral richt op gevorderde anderstaligen en bestaat uit een boek en zes geluidscd's. Het boek bevat een *Woord vooraf* en een beknopte *Algemene inleiding* waarin aandacht besteed wordt aan de articulatorische eigenschappen van de Nederlandse vocalen en consonanten en aan de assimilatieregels. Vervolgens komen in afzonderlijke hoofdstukken de klinkers, tweeklanken en medeklinkers aan bod. De beschrijving van een klank wordt telkens gevolgd door oefeningen die in gesproken vorm op de cd's te vinden zijn. Na de klanken komen in het hoofdstuk *Suprasegmentele regels* assimilatie, woordaccent, zinsaccent en intonatie in teksten aan bod. Het korte slothoofdstuk draagt de enigszins misleidende titel *Uitspraak in context* en bevat "een kleine staalkaart (...) van spreektaal zoals die in het dagelijks gebruik te horen is" (BDK:153).

● 2 Definitie klanken en gebruikte symbolen

Voor de weergave van de uitspraak hebben HZ gekozen voor het IPA, het internationaal erkende fonetische notatiesysteem van de International Phonetic Association¹. Daarbij is een vrij brede transcriptie gehanteerd. Diacritische tekens worden bijna niet gebruikt en komen uitsluitend in leenwoorden voor: de tilde voor genasaleerde vocalen en het lengte-teken bij enkele opvallend lange klinkers. HZ gebruiken in de woordenlijst 25 symbolen

1 Versie 1996, zie <http://www2.arts.gla.ac.uk/IPA/ipa.html>.

voor de klinkers en 25 symbolen voor de medeklinkers². Voor de gebruiker die niet met het IPA vertrouwd is, is het handig dat een overzicht van de gebruikte fonetische tekens met een voorbeeld afgedrukt is op de voorflap en op beide zijden van de bladwijzer. Behalve bij leenwoorden gebruiken HZ geen lengtetekens bij de zogenaamde lange klinkers. Terecht wijzen ze erop dat klinkerlengte moeilijk in absolute termen te vatten is en kiezen ze voor een elegante (i.e. gemakkelijk leesbare) oplossing waarbij alleen het verschil in klinkerkwaliteit wordt aangegeven. Op de lengte van klinkers wordt ook ingegaan in de *Fonologische inleiding* (p. 20, 34). De articulatie van de klanken wordt niet beschreven in HZ, wel worden voorbeelden gegeven en wordt de uitspraak in het Nederlands vergeleken met die van corresponderende klanken in het Duits, Engels, Frans en Spaans. HZ geven in de transcriptie ook assimilatie van stem, homorgane nasaalaanpassing en palatalisatie van de alveolaren voor prepalatalen weer, wat het gebruik van de symbolen [ŋ], [ɲ] en [ç] verantwoordt (Rietveld & Van Heuven 1997:184)³.

Ook BDK hebben voor het IPA gekozen om de spraakklanken weer te geven. Ze wijzen er echter op dat ze "een enkele keer zelf een fonetische representatie hebben moeten kiezen, namelijk daar waar de fonetici van het Nederlands het onderling niet eens waren" (BDK:12). Een aantal van de door hen gemaakte keuzes zijn duidelijk niet op recente fonetische en fonologische literatuur gebaseerd⁴. Tevens zijn sommige symbolen niet in overeenstemming met de IPA-conventies en is de fonetische beschrijving en classificatie van enkele klanken verkeerd. Daarbij duiken ook inconsistenties op tussen de indeling van de consonanten op basis van articulatieplaats en -wijze (tabel 3, p. 19) en de eigenlijke beschrijving van de klanken in de *Algemene inleiding* en de afzonderlijke hoofdstukken.

De bilabiale [w] en labiodentale [ʋ] – waarvoor BDK [ʋ] gebruiken, het symbool voor een gesloten gecentraliseerde achtervocaal – zijn approximanten en geen fricatieven. Ook de nasalen worden onterecht als fricatieven beschreven (echter niet in de overzichtstabel). Bovendien wordt de palatale nasaal [ɲ] zoals die te horen is in *oranje* met de onbestaande symboolcombinatie [ɲ̃] aangegeven (wat een genasaleerde nasaal zou zijn). De karakterisering van de approximanten en nasalen als fricatieven is niet duidelijk gemotiveerd⁵. Bij de beschrijving van [w] lezen we dat de stembanden en lippen trillen⁶ en dat door de kleine opening tussen de lippen een wrijvingsgeluid te horen is, wat de [w] onderscheidt van de klinker [u] (p. 103). Bij de labiodentale variant staat dat de stembanden trillen, maar de onderlip niet. De beschrijving als fricatief van [w] en [ʋ] kan dus niets te maken hebben met het eventuele trillen van de lippen en zou dus gebaseerd moeten zijn op de bijna afsluiting in de mondholte waardoor een licht wrijvingsgeluid te horen is, maar dat is net kenmerkend voor approximanten. Daar zit ook precies het verschil tus-

2 Bij het overzicht van de medeklinkertekens (HZ:14-16) vinden we 27 symbolen. In de woordenlijst zelf worden de symbolen [R] en [ʋ] niet gebruikt. Om de transcriptie niet nodeloos te compliceren gebruiken HZ enkel de symbolen [r] en [w].

3 HZ hebben m.i. de regel van de homorgane nasaalaanpassing onterecht niet toegepast op *comfort*, *komfoor* en *komfoort*.

4 Het *Woord vooraf* wordt afgesloten met een bibliografie. De vijf daarin genoemde werken dateren uit de periode 1971-1981 en zijn ondertussen achterhaald.

5 Ludo Beheydt (p.c.) verantwoordt deze classificatie als een didactische vereenvoudiging.

6 Deze beschrijving lijkt overeen te stemmen met een bilabiale trill [β], iets wat als spraakklank in het Nederlands niet voorkomt, maar men bijvoorbeeld wel produceert als men het koud heeft en het 'brrr'-geluid laat horen.

sen de fricatief [v] en de approximant [ʋ], die in de tabel van BDK samenvallen onder stemhebbende, labiodentale fricatief. Bij [m] lijkt de beschrijving als fricatief wel te maken hebben met het door BDK – ten onrechte – veronderstelde trillen van de lippen; hoe dat dan zit bij [n] en [ŋ] waar de lucht enkel door de neus naar buiten stroomt is onduidelijk (p. 119, 123).

Ook bij de beschrijving van de r-klanken loopt het fout, maar dat is enigszins begrijpelijk omdat /r/ in het Nederlands heel variabel is (zie Goeman & Van de Velde 2001, Verstraeten & Van de Velde 2001) en dat in het verleden de verschillende symbolen vaak op een inconsistente manier gebruikt zijn. In tabel 3 (p. 19) wordt [r] correct beschreven als een alveolaire ratelaar of tril, maar in de begeleidende tekst worden [r] en [R] bij de fricatieven ingedeeld omdat beide kunnen "aangehouden worden zolang de uitademing duurt, en op geen enkel ogenblik de afsluiting volledig [is]" (p. 19). Dat laatste is niet juist, bij trils zijn er wel degelijk volledige afsluitingen in de mondholte en een tril is articulatorisch een heel andere klank dan een fricatief. Door aerodynamische condities trilt de ene articulator tegen de andere bij een tril, bij een fricatief ontstaat de ruis door een luchtstroom door een constrictie in de mondholte te sturen (Ladefoged & Maddieson 1996: 138, 217). Het feit dat de uvulaire r in spontane spraak vaak als een fricatief of approximant gerealiseerd wordt (Verstraeten & Van de Velde 2001), neemt niet weg dat het fonetische symbool [R] als een stemhebbende uvulaire tril beschreven moet worden en niet als een velaire stemhebbende fricatief. Ik kom zo dadelijk nog op de velaire⁷ en uvulaire articulatieplaats terug. Het door BDK gebruikte teken voor de zogenaamde Gooise of retroflexe⁸ r is niet in de IPA-symbolenset opgenomen: de retroflexe tap of flap wordt weergegeven als [ɽ], de retroflexe approximant als [ɽ̞].

De indeling in articulatieplaats is ook niet helemaal consistent. In het IPA-systeem wordt in het alveolaire gebied (tussen labiodentalen en retroflexen⁹) een driedeling gemaakt tussen dentaal, alveolair (BDK: alveolaar) en postalveolair (BDK: prepalataal), maar dat onderscheid wordt enkel gemaakt voor fricatieven. BDK maken dat onderscheid ook bij de andere articulatiewijzen. Dat heeft enkele vreemde consequenties. Ten eerste wordt het symbool [n] zowel in de categorie dentaal als alveolair ondergebracht, hetgeen articulatorisch wel klopt, maar het is vreemd hetzelfde symbool in verschillende categorieën te gebruiken. Bovendien gaat het hier om sprekergebonden of allofonische variatie. Ten tweede wordt er een onjuist onderscheid gemaakt tussen prepalatale en palatale fricatieven. [ʃ] en [ʒ] zoals in *show* en *jury* zijn echter postalveolaire (of prepalatale) fricatieven. De palatale fricatieven [ç] en [j] vinden we bijvoorbeeld wel in Limburgse dialecten terug, maar bij mijn weten niet in de standaardtaal. Voor wat BDK prepalatale fricatieven noemen, gebruiken ze [š] en [ž], met een diacritisch teken dat in het IPA enkel op klinkers wordt gebruikt om aan te geven dat een klinker extra kort is. BDK gebruiken het teken om mouillering (palatalisering) aan te geven en we vinden het ook op [ř] en [ř̥] (p. 19),

7 In de neerlandistiek en in de Nederlandse fonetiek wordt vaak de term *velaar* gebruikt (ook in BDK). Ik gebruik consistent de term *velair*, naar analogie met *uvulair*.

8 BDK beschrijven retroflex als een articulatiewijze, waarbij de tongtip naar boven gekruld wordt (Ladefoged & Maddieson 1997:25). Ik heb dat in eerdere publicaties ook gedaan, maar volgens de IPA-conventies is retroflex een articulatieplaats tussen postalveolair en palataal in.

9 In BDK is dat tussen labiodentaal en palataal want retroflex wordt niet onderscheiden als articulatieplaats.

zoals in *katje* (p. 79) ¹⁰. [š] en [ž] heb ik verder niet in BDK kunnen terugvinden, want ook de combinatie <sj> zoals in *bloesje* wordt weergegeven met [ʃ]. Ten derde wordt er geen onderscheid gemaakt tussen de velaire en uvulaire articulatieplaats, ze worden hier als velair gegroepeerd. Inconsistent is daarbij dat voor de stemhebbende velaire fricatief het symbool [ɣ] (velair) wordt gebruikt en voor de stemloze tegenhanger niet de velaire [x], maar de uvulaire [χ]. We hebben er eerder al op gewezen dat [ʀ] in het IPA verwijst naar een uvulaire trill en dat een stemhebbende uvulaire fricatief als [ʁ] wordt weergegeven.

Ten slotte worden de diftongen in de *Algemene inleiding* anders behandeld dan in de hoofdstukken over de klinkers en de tweeklanken. Bij de behandeling van de tweeklanken (p. 63) komen alleen /ɛi/, /œy/ en /au/ aan bod, in de inleiding (p. 17) worden ook de combinaties /a:j/ en /o:j/ als diftongen behandeld. Fonologen (Booij 1995:18-19) wijzen deze klankcombinaties op basis van distributionele eigenschappen al langer als diftongen af, Rietveld & Van Heuven (1997:154) wijzen ook op een fonetisch verschil: bij /a:j/ en /o:j/ is er een stabiel beginstuk gevolgd door een abrupte verglijding, bij de eigenlijke diftongen is er louter verglijding.

● 3 Norm en variatie

Het project *De uitspraak van het Standaard-Nederlands* (Van Hout et al. 1999) beoogt een brede registratie en een gedetailleerde inventarisatie van de hedendaagse variatiepatronen in de standaardtalige uitspraak in Nederland en Vlaanderen. Het onderzoek bevat ook een evaluatieve component die tot doel heeft te achterhalen wat door taalgebruikers gezien wordt als het beste Standaard-Nederlands en wat aan variatie binnen de standaarduitspraak getolereerd wordt. Dergelijk evaluatie-onderzoek (zie ook Van Bezooijen 1997) kan in de toekomst nuttige informatie verschaffen voor werken van descriptieve of pedagogische aard. BDK en HZ moesten het echter nog zonder dergelijke informatie doen.

Beide werken sluiten aan bij de toenemende tolerantie tegenover uitspraakvariatie en zeggen expliciet geen prescriptief maar een descriptief standpunt in te nemen. BDK kiezen voor een klassieke norm, die zowel internationaal (Bell 1983) als in het Nederlands taalgebied algemeen aanvaard lijkt te zijn (Beheydt 1991, Van de Velde & Houtermans 1999, Smakman in voorbereiding): "het nieuwslezers-Nederlands, een min of meer formele medianorm die zijn brede verstaanbaarheid en zijn ruime acceptatie voor heeft" (BDK:12). Het is jammer dat voor het inlezen van de uitspraakvoorbeelden en de oefeningen geen professionele nieuwslezers zijn ingehuurd. Voor variatie is er bij BDK weinig plaats: "Variaties zijn in deze cursus alleen aan bod gekomen voorzover zij een verschil tussen het Noorden en Zuiden markeren. In die gevallen is geen voorkeur uitgesproken" (BDK:12). De auteurs definiëren de begrippen 'het Noorden' en 'het Zuiden' niet, maar ik veronderstel dat ze er Nederland en Vlaanderen mee bedoelen.

10 [d̥] komt verder niet voor in BDK, ook niet bij de beschrijving van [d]. M.i. kan [d̥] enkel voorkomen in vreemde woorden of leenwoorden, zoals *Djibouti*, *Djerba*, *djati* en *djembe*. Door de verscherpingsregels worden dentale occlusieven immers stemloos aan het wordeinde (bijv. *hond*) en kan de klank niet ontstaan in verkleinwoorden ten gevolge van een volgende [j].

Voorbeeld(ige) uitspraak?

HZ kiezen voor een algemene gebruiksnorm, waarmee men redelijkerwijs overal in het taalgebied terecht kan:

Er wordt een vorm van Nederlands gepresenteerd waarmee elke gebruiker van het woordenboek zich in normale taalsituaties zal kunnen begeven. Het Nederlands in dit boek is niet het Nederlands zoals het gesproken behóórt te worden, het is niet 'het mooist denkbare' Nederlands, noch een vorm van Nederlands die door de meerderheid der Nederlandstaligen op deze manier gesproken wordt. De inhoud van dit boek is het resultaat van observatie, niet van de wens tot voorschrijven. (HZ: 8)

HZ streven er niet naar om alle uitspraakvarianten weer te geven. Daardoor zijn ze meteen ook van het probleem van de ordening van varianten af. Volgens HZ zouden gedetailleerde aanduidingen voor register en streek aan de gebruikswaarde van het boek hebben afgedaan en ze besluiten met te stellen dat een uitspraakwoordenboek niet tegelijkertijd een sociolinguïstisch vademecum is. Toch is volgens het *Voorwoord* hier en daar informatie over lokale uitspraakgewoonten opgenomen, maar dat wordt niet nader gespecificeerd. Pas op het einde van de *Fonologische inleiding* wordt duidelijk dat ze hiemee de verschillen tussen noord (Nederland) en zuid (Vlaanderen) bedoelen. Voor de verschillen tussen Nederland en Vlaanderen en het gebruik van de labels, baseren HZ zich op onderzoek van Van Bezooijen & Gerritsen (1994) en K. Van de Velde & Taeldeman (1997). Het label *Blg.*: wordt gebruikt bij uitspraakvarianten die typisch zijn voor het Nederlands dat in Vlaanderen wordt gesproken. Het label *ook Blg.*: vinden we bij varianten die ook naast de in Nederland gebruikelijke uitspraak voorkomen en in Vlaanderen "bij voorkeur" gebruikt worden (p. 42). "Op dezelfde wijze zijn *Ned.*: en *ook Ned.*: opgenomen voor varianten die bij voorkeur in het Nederlands voorkomen." Het label *ook Ned.*: wordt gebruikt voor woorden die in Nederland een dubbele uitspraak hebben, en waarvan de ene uitspraak ook de gebruikelijke is in Vlaanderen (bijv. *christen, neurose, therapeut*). Het gebruik van het label *Ned.* kan ik echter niet vatten, m.i. is het complementair aan het label *Blg.*: Een variant gemerkt met *Ned.*: zou een variant zijn die typisch is voor het Nederlands dat in Nederland gesproken wordt. Dat impliceert dat de andere variant typisch is voor het Nederlands dat in Vlaanderen gebruikt wordt en rechtvaardigt dus een labeling van die variant als *Blg.*:¹¹. Het label is in HZ maar één keer gebruikt (Odysseus) en is dus eigenlijk overbodig¹². De labels komen vooral voor bij leenwoorden en zijn dan gebaseerd op Van Bezooijen & Gerritsen (1994) en K. Van de Velde & Taeldeman (1997). Aan de hand van een onderzoek naar de uitspraak van leenwoorden op basis van het al genoemde uitspraakproject (Van de Velde & Van Hout 2002) gaan we na of de door HZ gehanteerde labels overeenstemmen met de variatie in de uitspraak van leerkrachten Nederlands.

In tabel 1 wordt een overzicht gegeven van enkele uitspraakverschijnselen bij leen-

11 De interpretatie dat HZ hier aan een vorm van normering, waarbij het label *Ned.*: zou betekenen dat de Belgische variant beter Standaard-Nederlands is, moeten we hier verwerpen op basis van het expliciete afwijzen van een normerende doelstelling door HZ en de manier waarop HZ het label *Blg.*: gebruiken.

12 Het was niet de bedoeling dat het label *Ned.*: zou voorkomen in HZ. Het is een restant van een voorversie (Wim Zonneveld, p.c. 14-01-2002).

woorden die door Van de Velde & Van Hout (2002) onderzocht zijn. In de eerste kolom wordt de variabele gegeven met de bijhorende varianten, in de tweede kolom staan de onderzochte woorden. Van ieder woord wordt de volgende informatie gegeven: in de kolom HZ-NL staan de volgens HZ algemeen bruikbare varianten in Nederland, in de kolom HZ-VL die in Vlaanderen. Een identieke vermelding in beide kolommen betekent dat er in HZ geen label is aangebracht. Twee varianten gescheiden door een schuine streep betekent dat beide varianten volgens HZ naast elkaar voorkomen. Als een van de varianten tussen haakjes staat, komt dit overeen met het label *ook Belg.*: bij de andere variant (die in Vlaanderen de voorkeursvariant is). Dan volgt het realisatiepercentage voor Nederland en Vlaanderen van de bij die variabele meest voorkomende variant.

variabele	woord	HZ - NL	HZ - VL	NL	VL
(-tie): tsi - si	politie	tsi / si	si (tsi)	88.7% tsi	7.5% tsi
	ambitie	tsi / si	si	88.7% tsi	3.7% tsi
	natie	tsi / si	si	90.0% tsi	0.0% tsi
	frustratie	tsi / si	si	68.9% tsi	0.0% tsi
(ɛ): ɛ - a	plastic	ɛ	a (ɛ)	100.0% ɛ	95.0% ɛ
	scanner	ɛ	ɛ	100.0% ɛ	93.7% ɛ
	racket	-	-	100.0% ɛ	76.2% ɛ
	snack(bar)	ɛ	a (ɛ)	98.7% ɛ	70.0% ɛ
	smash	ɛ	ɛ	100.0% ɛ	58.7% ɛ
	tram	ɛ	a	92.5% ɛ	30.0% ɛ
	tandem	ɛ	a	96.2% ɛ	1.2% ɛ
(V _{NAS}): ±nas	branche	+nas	+nas	88.7% nas	100.0% nas
	mannequin	+nas	+nas	87.5% nas	98.7% nas
	chans-o-n	+nas	+nas	87.5% nas	97.5% nas
	croissant	±nas	±nas	78.7% nas	97.5% nas
	ch-a-nson	±nas	±nas	42.5% nas	83.7% nas
	enquête	-nas	-nas	35.0% nas	88.7% nas
	parfum	-nas	-nas	13.7% nas	95.0% nas
	restaurant	+nas	+nas	30.0% nas	58.7% nas
(g): g - f	goal	g	ɣ (g)	87.5% ɣ	46.2% ɣ
	goulash	g	ɣ (g)	83.7% ɣ	17.5% ɣ
	guillotine	g	ɣ (g)	80.0% ɣ	40.0% ɣ
	buggy	g	ɣ (g)	90.0% ɣ	27.5% ɣ
	mango	g	ɣ (g)	78.7% ɣ	43.7% ɣ

Tabel 1: *Vergelijking van de uitspraak van leenwoorden in HZ en door Nederlandse en Vlaamse leerkrachten Nederlands. De gegevens zijn opgesplitst per variabele en per woord.*

Bij de woorden op (-tie) zien we een duidelijke tweedeling tussen Nederland en Vlaanderen. In Vlaanderen worden *natie* en *frustratie* uitsluitend met [si] uitgesproken, het hoogste aandeel [tsi] is te horen in politie met 7.5%, wat het label *ook Belg.*: rechtvaardigt. In Nederland is er een uitgesproken voorkeur voor [tsi]. Uitspraak als [si] komt volgens

Voorbeeld(ige) uitspraak?

Van de Velde & Van Hout (2002) bijna uitsluitend in het zuiden van Nederland voor. Een verfijning van de labeling zou hier dus mogelijk zijn.

Bij (ε) is er in Nederland een bijna absolute voorkeur voor de vormen met [ε]. Volgens HZ zouden *scanner* en *smash* in het hele taalgebied overwegend met [ε] uitgesproken worden. Dat klopt echter niet voor *smash*. [smɛʃ] en [smɑʃ] komen in Vlaanderen naast elkaar voor. Er zijn nog meer discrepanties tussen de labeling in HZ en de onderzoeksresultaten. Zo wordt *plastic* ook in Vlaanderen bijna uitsluitend met [ε] uitgesproken, nochtans is de uitspraak [plastik] er zeer wijd verspreid, maar die is in Vlaanderen gekoppeld aan een andere spelling, nl. *plastiek*. Hetzelfde geldt voor *racket* (niet opgenomen in HZ) dat meestal *raket* gespeld wordt. Ook *snack* (niet in HZ, wel *snackbar*) wordt slechts in 30% van de gevallen door de Vlaamse leerkrachten met [d] uitgesproken. En zelfs bij *tram* is nog relatief vaak de [ε]-uitspraak te horen. Enkel *tandem* wordt (bijna) nooit met [ε] uitgesproken. Het hoge aandeel van [ε]-realisaties in Vlaanderen ligt deels aan de aan de proefpersonen aangeboden spelling, deels aan de aard van de populatie in het onderzoek van Van de Velde & Van Hout (2002). Het merendeel van de Vlaamse leerkrachten Nederlands is zich immers uitermate bewust van de verschillen met Nederland op het gebied van de uitspraak van de leenwoorden. Een deel van hen ziet ook de Nederlandse uitspraak als de norm, maar zullen in spontane spraak eerder terugvallen op de Vlaamse uitspraak. Bovendien geven vele Vlaamse leerkrachten Nederlands ook Engels, waardoor ze sterk vertrouwd zijn met de [ε]-uitspraak van de meeste van die leenwoorden.

Bij (V_{NAS}) maken HZ geen onderscheid tussen Nederland en Vlaanderen. Hun labels lijken een goede weerspiegeling van de situatie in Nederland. Enkel *enquête* en *restaurant* hadden beter beide uitspraakvarianten naast elkaar gekregen. In Vlaanderen domineert de uitspraak met een nasale vocaal (zoals in het Frans), enkel in het geval van *restaurant* komt er relatief vaak spellingsuitspraak voor, waarbij de vocaal niet genasaleerd wordt.

Bij (g) vinden we een duidelijk verschil tussen Nederland en Vlaanderen. Nederland heeft een uitgesproken voorkeur voor de occlusief, Vlaanderen voor de fricatief, maar ook de occlusieven komen er redelijk vaak voor¹³. De fricatieve realisaties in Nederland komen bijna uitsluitend in Limburg voor.

In de *Fonologische inleiding* wordt sporadisch aandacht besteed aan uitspraakvariatie. Er wordt gewezen op de verstemlozing van de stemhebbende fricatieven, die typisch is voor Nederland (p. 27). HZ wijzen ook op de al besproken verschillen in de uitspraak van <-tie> en op enkele verschijnselen die in Vlaanderen veel minder voorkomen zoals t-deletie in verkleinwoorden na [p], [k], [x], [f] of [s] en het uitspreken van de combinatie van [s] en [j] als [ʃ]. Verder wijzen ze nog op variatie in woorden van vreemde herkomst met <s>, zoals *cursus* en *compensatie*, waarin Nederland [s] en Vlaanderen [z] heeft.

De studies van K. Van de Velde & Taeldeman (1997) en Van de Velde & Van Hout (2002) laten zien dat het bij de uitspraak van de leenwoorden door de grote lexicale verschillen moeilijk is om algemene uitspraakregels te formuleren. Het toekennen van labels wordt dan ook een bijzonder lastige aangelegenheid, waarvoor uitgebreid onderzoek nodig is.

¹³ In beide gevallen zie ik hier af van het stemonderscheid, bij de fricatief ook van de verschillen in articulatieplaats.

De uitspraakverschillen tussen Nederland en Vlaanderen komen er in beide werken bekaaid vanaf. In de paragraaf over 'Noord en zuid' in HZ komen enkel verschillen in de uitspraak van leenwoorden en in beklemtoning aan bod. Elders wijzen ze op verschillen in de mate van stemhebbendheid van de fricatieven /v/, /z/ en /ʃ/ – maar niet op verschillen in articulatieplaats bij /ʃ/ – en op de verschillen die optreden bij sommige assimilatieprocessen. BDK (p. 86) wijzen wel op de verschillen in articulatieplaats en stemkarakter van /ʃ/, maar doen dat niet zo precies (cfr. Van de Velde 1996) en de verstemlozing van /z/ wordt over het hoofd gezien. Ze wijzen ook op de diftongering van /e./ en /o./ in Nederland, maar dat blijft onvermeld bij /ø./ . Het loopt ook fout bij de bespreking van /ʏ/, zoals in *put*:

Veel Nederlandstaligen kennen de [ʌ] ook niet, ze vervangen hem door een [ə].
 Veel linguïsten onderscheiden de klank [ʌ] niet van [ə]. Ze zijn beide mediaal, maar de [ʌ] is meer gesloten en de [ə] is halfopen. Het verschil is inderdaad niet erg groot.
 (BDK: 58)

Nederlandse fonetici en fonologen zijn al geruime tijd tot de conclusie gekomen dat /ʏ/ en [ʏ] betere representaties zijn voor de klank in *put* dan /ʌ/ en [ʌ]¹⁴, er wordt daarbij wel degelijk een fonologisch onderscheid gemaakt tussen /ʏ/ en /ə/ en er is ook meermaals op gewezen dat die klanken voor veel sprekers in Nederland fonetisch samenvallen in [ʏ]. Vlamingen maken doorgaans wel een duidelijk fonetisch onderscheid, waarbij de sjwa centraler en lager (als [ə]) wordt uitgesproken dan /ʏ/. Anderzijds is het vanuit didactisch oogpunt eenvoudiger om de leerders geen fonetisch onderscheid tussen /ʏ/ en /ə/ aan te leren (Ludo Beheydt, p.c.).

● 4. Bruikbaarheid voor leerders van het Nederlands

Volgens de promotietekst op de achterkant richt BDK 'zich tot al wie zijn uitspraak van het Nederlands wil oefenen of verbeteren', zowel moedertaalsprekers als (gevorderde) anderstaligen. HZ lijken zich op dezelfde doelgroep te richten: 'zij die de taal al spreken en zij die dit van huis uit niet doen, maar daartoe wel het verlangen hebben' (p. 7), waaronder m.i. ook dialectsprekers kunnen vallen. We bespreken eerst de bruikbaarheid van BDK voor die doelgroepen, vervolgens die van HZ.

Uit het *Woord vooraf* en de hele opzet en uitwerking blijkt dat BDK gericht is 'op niet-beginnende leerders die reeds een basiskennis van het Nederlands hebben en die hun uitspraak van het Nederlands willen verbeteren'. Het klopt dat ook moedertaalsprekers via de oefeningen aan hun uitspraak kunnen werken, maar om ook op hen gericht te zijn had BDK veel meer informatie moeten bevatten over regionaal gebonden uitspraakvariatie in het Nederlands. We hebben hier duidelijk te maken met een misleidend verkoopsargument van de uitgever dat niet overeenstemt met de doelstellingen van de auteurs (zie ook Beheydt 1997).

14 [ʌ] is de klank die in het (standaard) Engels te horen is in de eerste lettergreep van *custom*.

BDK houden op verschillende manieren rekening met de anderstalige leerders. Woorden die niet tot de basiswoordenschat behoren, worden daarom verklaard. Die woordverklaringen zijn niet altijd even precies (bijv. krab=vissoort, kwab=deel van het lichaam), maar wie ervaring heeft met het vreemdetalenonderwijs weet dat dit een bijzonder moeilijke taak is. Misschien was het nog beter geweest om die woorden niet in de tekst zelf te verklaren, maar die te markeren en in een verklarende woordenlijst op te nemen. De opzet van de uitspraakcursus is communicatief en het is in de eerste plaats een basiscursus en een 'doe'-cursus. BDK hebben daarom het theoretische gedeelte tot een strikt minimum beperkt en de spelling als uitgangspunt genomen bij de indeling van de klanken.

In de meer theoretische aspecten ligt de grootste tekortkoming van BDK. Het is bekend dat het Nederlands geen eenduidige relatie tussen klank en letter kent. Een beschrijving vanuit de fonemen van het Nederlands doet meer recht aan het taalsysteem, laat een aantal assimilatie- en verbondenspraakverschijnselen makkelijker beschrijven en vereenvoudigt ook de beschrijving van variatie. Bovendien kan men ook vanuit die aanpak de relatie met de spelling leggen. Ik mis tevens een tekening van de articulatoren waarop de verschillende articulatieplaatsen aangegeven zijn. Dergelijke informatie maakt de indeling van de klanken voor leerders veel aanschouwelijker en begrijpbaarder. Ik heb al uitgebreid laten zien dat er bij de beschrijving van de klanken en bij het gebruik van de symbolen heel wat fout gelopen is, wat nog extra jammer is in een werk dat bestemd is voor leerders en docenten van het Nederlands en door hen – enigszins ten onrechte – vaak gebruikt wordt als fonetisch en fonologisch referentiewerk voor het Nederlands. Deze tekortkomingen zijn gedeeltelijk toe te schrijven aan het achterhaalde theoretische kader waarin BDK werken. Recente fonetische en fonologische literatuur (bijv. Gussenhoven 1992, Booij 1995, Rietveld & Van Heuven 1997) is niet verwerkt. Een uitspraakcursus waarin dergelijke inzichten wel verwerkt zijn, is Coenen (1991).

BDK is vooral een oefenboek. Zoals reeds gezegd vertrekt men daarvoor vanuit de spelling. Indien er meerdere klanken onder hetzelfde grafeem vallen, worden die wel in afzonderlijke subparagrafen behandeld. Het oefenmateriaal op segmenteel niveau is gevarieerd (woorden, zinnen dialogen, teksten) en wordt aangevuld met oefeningen op assimilatie van plaats en een aantal klankcombinaties. Bij die klankcombinaties (bijv. <sch> en <schr>) wordt vaak geen uitleg gegeven en wordt de leerder aan zijn lot overgelaten. Er zijn ook contrastoefeningen ingebouwd. Merkwaardig daarbij is het voorkomen van een contrastoefening tussen g en ch (p. 91)¹⁵, wetende dat het stemonderscheid door een groot deel van de sprekers van het Nederlands niet wordt gemaakt. Bij de contrastoefeningen v-f ontbreekt eveneens een opmerking over de verstemlozing van /v/ tot [f] in Nederland. Contrastoefeningen s-z ontbreken dan weer, net als oefeningen van het type haas-aas, iets waar bijv. Franstaligen (en Vlamingen) veel problemen mee hebben. In het hoofdstuk over suprasegmentele regels komen stemassimilatie en woord- en zinsaccent aan bod. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan pragmatische aspecten.

In de oefeningen wordt vooral gewezen op de problemen die Frans- en Engelstaligen hebben met de uitspraak van het Nederlands, wat gezien de achtergrond van de eerste

15 Niet expliciet als contrastoefening aangeduid.

twee auteurs van BDK niet zo verwonderlijk is. Het is jammer dat door de beperkingen in omvang maar een klein aantal problemen aangestipt wordt en dat de remediëring ervan niet uitgewerkt is. Voor anderstaligen is m.i. een vanuit fonologisch oogpunt opgezette contrastieve uitspraakcursus een beter instrument dan een algemene uitspraakcursus voor anderstaligen.

Alle oefeningen zijn te horen op zes geluidscd's die uitgebracht zijn met de financiële steun van de stichting LET OP UW TAAL. Met de oefeningen is relatief weinig mis, maar iets meer zorgvuldigheid bij de productie van de cd's had de kwaliteit nog aanzienlijk kunnen doen toenemen. Het inhuren van echte nieuwslezers van radio of televisie voor het inlezen van de oefeningen was m.i. geen onoverkomelijke kost geweest, o.a. omdat dergelijke professionele lezers veel sneller werken dan minder geoefende lezers. De leerders worden zonder enige uitleg met een Nederlandse spreker (uit het zuiden van Nederland) en een Vlaamse (Brabantse) spreekster geconfronteerd. Het zijn geen professionele sprekers en de opnamekwaliteit is soms voor verbetering vatbaar. Sommige opnames zijn overstuurd en er zijn vaak storende smakgeluiden te horen. In de oefeningen zijn ook enkele afwijkingen te vinden van wat BDK de leerder als norm voorhouden. Zo spreekt de Vlaamse spreekster – haar Brabantse achtergrond zit daar ongetwijfeld voor wat tussen – in oefeningen op de 'I- en E-klanken' (p. 35vv) <niks> uit als [niks] en <bist> als [bIst]. Ook bij de Nederlandse spreker zijn af en toe enkele afwijkingen van de nieuwslezersnorm te horen: soms is de /ɛ/ te open en de /a./ gevelariseerd.

Op de duur gaan de twee sprekers wel vervelen, ook omdat sommige dialogen nogal gekunsteld klinken¹⁶. Meer stemmen hadden de oefeningen zeker aangenamer gemaakt. De laatste cd komt wel enigszins aan deze verzuchting tegemoet. Het was ook handig geweest als de verschillende oefeningen duidelijker aangekondigd werden en afzonderlijke codes op de cd hadden meegekregen. Vanuit didactisch oogpunt is het jammer dat men geen cd-roms heeft geproduceerd in plaats van geluidscd's. De cd-rom biedt immers ook de mogelijkheid om interactieve oefeningen te maken waarbij de leerder zijn uitspraak kan vergelijken met de voorbeelduitspraak.

In de *Fonologische inleiding* van HZ passeren de belangrijkste uitspraakverschijnselen de revue. Daarbij wordt – binnen de beperkingen die HZ zich gesteld hebben – voldoende aandacht besteed aan variatie. De *Fonologische inleiding* is helder en toegankelijk – ook voor niet-linguïsten – geschreven en zou verplichte literatuur moeten worden voor iedereen die zijn uitspraak van het Nederlands wil verbeteren. Hopelijk neemt de gebruiker van HZ de moeite om de inleiding te lezen. Voor sommige anderstalige gebruikers van HZ zou de taal daarbij een barrière kunnen vormen, maar misschien kan de uitgever er voor zorgen dat de inleiding in de belangrijkste talen vertaald wordt en als losse bijlage bij HZ gevoegd kan worden. De literatuurverwijzingen bij de inleiding hadden wat uitgebreider mogen. Ook hier ontbreken Gussenhoven (1992), Booij (1995) en Rietveld & Van Heuven (1997). Bij het overzicht van het cursusmateriaal dat voorbeelden van de uitspraak van het Nederlands bevat, ontbreken bijv. Coenen (1991) en BDK.

16 Dat is eigen aan dit soort oefenmateriaal waarbij op specifieke klanken geoefend wordt en waarbij ook zoveel mogelijk gebruik gemaakt wordt van de basiswoordenschat.

Voorbeeld(ige) uitspraak?

De woordenlijst is in twee kolommen gepresenteerd, de lemmata zijn daarbij vet gedrukt en worden gevolgd door de bijhorende fonetische transcriptie in normaal lettertype. In de koptekst vinden we op de linkerbladzijde links het eerste lemma van de desbetreffende bladzijde, op de rechterbladzijde rechts het laatste lemma van die bladzijde. De nummers van de bladzijden staan aan de binnenkant. Deze manier van presenteren zorgt ervoor dat het opzoeken van woorden zowel voor- als achterwaarts vlot verloopt.

5 Conclusie

Het *Uitspraakwoordenboek* komt positief uit mijn evaluatie. HZ zijn handig om de norm-problematiek heen gemanoeuvreed en de fonologische inleiding is van uitstekende kwaliteit. Er ontbreekt enkel een goed overzicht van de uitspraakverschillen tussen Nederland en Vlaanderen en ook de labeling staat nog niet helemaal op punt, maar dat is deels te wijten aan een gebrek aan onderzoeksgegevens. De grootste tekortkoming is m.i. dat HZ enkel op papier bestaat en niet in digitale vorm. Een uitgave op cd-rom zou de gebruiker een hele waaier extra mogelijkheden kunnen aanbieden (bijv. extra informatie over variatie, voorbeelduitspraak die te beluisteren is, diverse zoekfuncties) en zou vooral zijn nut hebben in een leeromgeving.

De cursus *Uitspraak Nederlands* komt minder positief uit de evaluatie, maar is vanuit didactisch oogpunt toch een meer dan verdienstelijk werk. De fouten in het theoretische deel van BDK zouden in een herdruk kunnen worden verbeterd. Ik betreur het ook dat BDK ervoor gekozen hebben de linguïstische uitleg zo beperkt mogelijk te houden (Beheydt 1997:89). Ook in een communicatief opgezette uitspraakcursus kan daar plaats voor zijn, zonder dat dat hoeft te ontfaan in een al te technische beschrijving die thuis-hoort in een fonetische en/of fonologische beschrijving van het Nederlands en nauwelijks begrijpbaar is voor de doorsnee leerder van het Nederlands. Een mogelijke optie is dergelijke linguïstische informatie op te nemen in een uitgewerkte docenthandleiding. Een niet onbelangrijk deel van het doelpubliek bestaat immers uit docenten Nederlands (in opleiding). De tekortkomingen van BDK zijn voor een groot deel ook toe te schrijven aan het keurslijf van het Audio-Lingua-Project van de Europese Unie, waarbij gelijksoortige uitspraakcursussen voor verschillende Europese talen zijn opgezet. Wat het nut daarvan is, is mij niet duidelijk. Er zijn immers weinig leerders die er baat bij zullen hebben dat ze de uitspraak van het Nederlands volgens hetzelfde stramien kunnen oefenen als die van het Duits, Engels, Frans, Grieks, Italiaans, Portugees of Spaans. Men had zich beter gericht op een inventarisatie van de uitspraakproblemen die afhankelijk zijn van de moedertaal-achtergrond van de leerders en die problemen die specifiek zijn voor de taal zelf die geleerd wordt. Maar een dergelijk resultaat had waarschijnlijk de Europese subsidiegevers niet gunstig gestemd, die al een tussentijds verslag en tastbare resultaten verwachten voor men goed en wel begonnen is. Zij willen immers snel resultaat zien en dat verleidt de deelnemers aan dergelijke projecten om aan kortetermijndenken te doen en een product af te leveren dat niet voldoet aan de kwaliteitseisen die wetenschappers zichzelf doorgaans stellen. Daarbij heb ik ook de indruk dat de Europese Unie vooral overleg subsidieert en minder geneigd is te investeren in meer fundamenteel onderzoek op het gebied van taal en onderwijs.

Tenslotte is het ook duidelijk dat we nog relatief weinig weten over uitspraakvariatie en de acceptatie daarvan in het Nederlandse taalgebied. Onderzoek op dat terrein is aan de gang. Er is ook nood aan een nieuwe uitspraakleer ter vervanging van Blancquaert (1969^s), die een wetenschappelijke beschrijving van uitspraakvariatie in het Nederlandse taalgebied bevat en die de basis kan vormen voor diverse uitspraakcursussen.

● Bibliografie

- Beheydt, L. (red.) (1991).** *Taal en Omroep. Voorzeten 33.* 's Gravenhage: Stichting Bibliographica Neerlandica.
- Beheydt, L. (1997).** Pronunciation: a Broader Approach. Discourse and Variation in Pronunciation Training. In: *Pronunciation and the Adult Learner: limitations and possibilities*, a cura di Ulrike A. Kaunzner. Estratto: Clueb, 77-91.
- Bell, A. (1983).** Broadcast news as language standard. *International Journal of the Sociology of Language* 40, 29-42.
- Bezooijen, R. van (1997).** Normen met betrekking tot het Standaardnederlands. *Taal en Tongval*, Themanummer 10, 30-48.
- Bezooijen, R. van & M. Gerritsen (1994).** De uitspraak van uitheemse woorden in het Standaard-Nederlands: een verkennende studie. *De Nieuwe Taalgids* 87, 145-160.
- Blancquaert, E. (1934, 1969^s).** *Praktische Uitspraakleer van de Nederlandse Taal.* Antwerpen: De Sikkel.
- Booij, G.E. (1995).** *The Phonology of Dutch.* Oxford: Clarendon Press.
- Coenen, J. (1991).** *Uitgesproken Nederlands. Een uitspraakcursus voor anderstaligen.* (docentenboek, cursistenboek en drie cassettebanden). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Coninck, R.H.B. De (1970, 1974²).** *Groot Uitspraakwoordenboek van de Nederlandse Taal.* Antwerpen / Utrecht: De Nederlandse Boekhandel.
- Goeman, T. & H. Van de Velde (2001).** Linguistic and geographical co-occurrence constraints on /r/ and /ʀ/ in Dutch dialects. In: H. Van de Velde & R. Van Hout (eds.), *'r-aties: sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/.* Bruxelles: ILVP, 91-112.
- Gussenhoven, C. (1992).** Illustrations of the IPA: Dutch. *Journal of the International Phonetic Association* 22, 45-47.
- Heemskerk, J. & W. Zonneveld (ms.).** (Not the) Nederlandse Uitspraakwoordenboek. Versie juni 2001.
- Hout, R. van, G. De Schutter, E. De Crom, W. Huinck, H. Kloots & H. Van de Velde (1999).** De uitspraak van het Standaard-Nederlands: variatie en varianten in Vlaanderen en Nederland. In: E. Huls & B. Weltens (eds.) (1999), *Artikelen van de Derde Sociolinguïstische Conferentie.* Delft: Uitgeverij Eburon, 183-196.
- Ladefoged, P. & I. Maddieson (1996).** *The Sounds of the World's Languages.* Oxford: Blackwell.
- Paardekooper, P.C. (1978, 1987²).** *ABN-Uitspraakgids.* Antwerpen: HeideLand-Orbis.
- Rietveld, A.C.M. & V.J. van Heuven (1997, 2001²).** *Algemene fonetiek.* Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Voorbeeld(ige) uitspraak?

- Smakman, D.** (in voorbereiding). *A sociophonetic description of standard Dutch*. Proefschrift KUN.
- Velde, H. Van de (1996)**. *Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993)*. Proefschrift KUN.
- Velde, H. Van de & M. Houtermans (1999)**. Vlamingen en Nederlanders over de uitspraak van nieuwslezers. In: E. Huls & B. Weltens (1999), *Artikelen van de Derde Sociolinguïstische Conferentie*. Delft: Uitgeverij Eburon, 451-462.
- Velde, H. Van de & R. van Hout (2002)**. Uitspraakvariatie in leenwoorden. In: Ph. Hilgsmann & E. Leijnse (eds.), *n/f. NVT-onderwijs en -onderzoek in Franstalig gebied 1*. Nijmegen: Vantilt, 77-95.
- Velde, K. Van de & J. Taeldeman (1997)**. *Onderzoek naar de uitspraak van recentere leenwoorden in het Belgisch Nederlands*. Universiteit van Gent, Vakgroep Nederlandse Taalkunde.
- Verstraeten, B. & H. Van de Velde (2001)**. Socio-geographical variation of /r/ in Dutch. In: H. Van de Velde & R. Van Hout (eds.), *'r-aties: sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/*. Bruxelles: ILVP, 45-61.

DigiTaal

Taaldatabanken op het gebied van het Fries

1. Instrumenten voor onderzoek

De Fryske Akademy werkt aan verscheidene taaldatabankprojecten. Deze projecten zijn niet allemaal even ver gevorderd. Sommige taaldatabanken bestaan alleen nog als plan (Oudfries), andere zijn klaar (Middelfries). De taaldatabanken fungeren in de eerste plaats als instrumenten die een verdieping en internationalisering van het onderzoek van het Fries mogelijk moeten maken.

Bij alle taaldatabanken worden de volgende gebruikersgroepen naar hun specifieke behoeften onderscheiden. *Taalkundigen* hebben een instrument nodig om met maximale efficiëntie een woordenboek, grammatica of vergelijkbaar werk te kunnen schrijven. *Onderzoekers* (taalkundig, literair, cultureel, historisch) hebben behoefte aan een gebruikersvriendelijke interface met complexe zoekfuncties ten aanzien van informatie in en over de manuscripten, teksten of transcripties. *Geïnteresseerden* zijn meer gebaat bij een gebruikersvriendelijke interface met eenvoudige zoekfuncties. Het doel van de taaldatabankprojecten is om al deze verschillende gebruikers te bedienen.

Wanneer we het Fries vergelijken met een meerderheidstaal als het Nederlands, dan blijkt dat het Fries vele verworvenheden ontbeert. In vorige afleveringen van de rubriek *DigiTaal* (vgl. <http://www.niederlandistik.fu-berlin.de/digi-taal/>) zijn immers verscheidene grote databanken op het terrein van het Nederlands besproken, zoals het “Corpus Gesproken Nederlands”

(Oostdijk 2000), of de collecties van het Meertens Instituut (Van den Berg 2000).

Alvorens er grote onderzoeksprojecten met betrekking tot het Fries gedefinieerd kunnen worden, zullen er eerst instrumenten voor onderzoek in de vorm van taaldatabanken gecreëerd moeten worden (zie Vogl 2001). Zolang deze consequentie zich nog niet afdoende in het wetenschapsbeleid ten aanzien van het Fries vertaalt, kan er alleen met beperkte middelen aan de taaldatabanken gewerkt worden – een situatie die ook elders op veel plekken kan worden aangetroffen.

De reden voor deze stand van zaken is eenvoudig: voor een politiek erkende minderheidstaal als het Fries is het veel moeilijker middelen te verwerven dan voor een standaardtaal. En voor een dialect is het weer moeilijker dan voor een erkende minderheidstaal. Deze stand van zaken heeft in laatste instantie te maken met de verdeling van macht in de wereld. Niettemin is er op de Fryske Akademy ook een behoorlijke hoeveelheid materiaal over Friese dialecten aanwezig; contactpersoon daarvoor is Arjen Versloot (aversloot@fa.knaw.nl).

Ondanks de beperkte middelen zijn er op het terrein van de digitalisering van het Fries interessante resultaten geboekt. Hieronder volgt een overzicht van de verschillende taaldatabanken, waarbij we tevens de gebruikersgroepen onderscheiden. Vervolgens gaan we apart in op het project Corpus Gesproken Fries, een heel klein broertje van het project Corpus Gesproken Nederlands.

2. Taaldatabank Oudfries

Deze taaldatabank, die in samenwerking met het Fries Instituut te Groningen tot stand zal komen, zal alle Oudfriese teksten bevatten. De Oudfriese periode loopt tot 1550; het taalgebruik in de bronnen tot medio zestiende eeuw is erg archaisch. De Oudfriese teksten zijn voornamelijk wetsteksten, die interessant zijn vanwege de speciale rol van het lichaam in het strafrecht en vanwege het kijke in de middeleeuwse Friese maatschappij dat de lezer via de wetsteksten krijgt. Vertalingen van de Oudfriese teksten in het Duits of Engels zullen eveneens beschikbaar komen, zodat het Oudfries voor de internationale gemeenschap van taalkundigen toegankelijk wordt gemaakt.

De Oudfriese manuscripten bevatten iets meer dan een miljoen woorden, meerdere versies van dezelfde tekst niet meegeteld hoewel daar doorgaans kleine tekstuele verschillen optreden. Deze teksten zullen worden getagd en gelemmatiseerd en aldus voor taalkundig onderzoek ontsloten.

De meeste digitale teksten zijn al verzameld. Er zijn mensen aangesteld om van ontbrekende teksten verantwoorde tekstuitgaven te maken en een aanvang te maken met de taaldatabank. Over de technische implementatie zijn nog geen beslissingen genomen.

3. Taaldatabank Middelfries

De Taaldatabank Middelfries, waarbij net als bij de Taaldatabank Oudfries samenwerking met het Fries Instituut te Groningen plaatsvindt, bevat alle Middelfriese teksten, bij elkaar iets meer dan een miljoen woorden. De meeste teksten hebben een literair karakter. Het grootste tekstaandeel Middelfries komt van de zeventiende-eeuwse Friese literator Gysbert Japicx (de Middelfriese periode loopt van 1550 tot 1800).

Deze taaldatabank is klaar en op internet gepubliceerd. Alle Middelfriese teksten zijn volgens een uitgebreid protocol handmatig op

woordsoort getagd en gelemmatiseerd. Van alle vormen worden de grammaticale kenmerken aangegeven: bij werkwoorden persoon, getal en tempus; bij naamwoorden geslacht en getal; bij bijvoeglijke naamwoorden de trappen van vergelijk en de adjectivische verbuiging. Ook wordt er informatie over het gebruik van werkwoorden meegegeven: zijn ze transitief of intransitief gebruikt, worden ze in het perfectum vervoegd met *hebben* of *zijn*, enzovoorts. Tenslotte is ook het al dan niet geclitiseerd zijn van persoonlijke voornaamwoorden aangegeven.

Bevraging vindt plaats met Nieuwfriese steekwoorden, waarop alle vindplaatsen, onafhankelijk van hoe het woord gespeld is, worden gegenereerd. Men verkrijgt dan het woord in de zin met bibliografische verwijzing of een grotere context zo men wil. In 2003 gaat er op de Fryske Akademy een woordenboekproject Middelfries van start. De taaldatabank zit in een Oracle-database die met SQL bevroegd wordt vanuit een JAVA-omgeving. De taaldatabank is te vinden op het volgende adres: <http://www.fa.knaw.nl/midf/>.

4. Taaldatabank Negentiende-Eeuws Fries

Deze taaldatabank bevat een selectie van negentiende-eeuwse werken. De selectie heeft zowel op chronologische als thematische gronden plaatsgevonden. Qua chronologie is (of wordt er nog) materiaal opgenomen uit elke decade van de negentiende eeuw. Qua thematiek is er naar gestreefd alle in de negentiende eeuw bestaande tekstsoorten te representeren: almanakartikelen, gedichten, toneelstukken, korte verhalen en romans, waaronder ook vertalingen van onder andere Molière. De woorden komen in het materiaal voor in allerlei spellingen, die we semi-automatisch hopen te kunnen terugvinden vanuit een Modern Friese interface.

Het materiaal zal tevens benut worden voor het project "Friese Grammatica", dat beoogt een soort ANS (Algemene Nederlandse Spraakkunst) voor het Fries te produceren. Daarnaast

zullen sommige negentiende-eeuwse werken vermoedelijk opnieuw worden uitgegeven.

Er is al meer dan een miljoen woorden aan teksten overgetypt en gecorrigeerd; scannen was vanwege de slechte kwaliteit van het drukwerk doorgaans niet mogelijk. Momenteel wordt gewerkt aan de verrijking van de teksten met XML- (TEI-)codering. Aan de bouw van de taaldatabank is pas in de tweede helft van 2002 begonnen. We hopen eind 2003 een beta-versie klaar te hebben. De taaldatabank zal de vorm van een XML-database krijgen die bevroegd wordt vanuit JAVA.

5. *Taaldatabank Nieuwfries*

De taaldatabank Nieuwfries bevat zo'n 25 miljoen woorden aan teksten. Die teksten behoren tot verschillende genres: poëzie, literair proza, berichten uit kranten, vakliteratuur, raadsverslagen. Op deze teksten is het auteursrecht van toepassing, maar van nog niet alle teksten hebben we het adres van de rechthebbende kunnen benaderen. De taaldatabank bevat eenvoudige zoekfuncties en bronvermelding, maar geen tagging of lemmatisering of voorziening voor verschillende spellingen. Het gebruik van wildcards is wel mogelijk.

De taaldatabank kan voor verschillende soorten onderzoek gebruikt worden. Hier volgen twee voorbeelden, eerst van een taalkundig onderzoek. Ik heb de taaldatabank zelf gebruikt voor een morfologisch onderzoek naar de condities die het voorkomen van het suffix *-ens* bepalen. Dat suffix concurreert namelijk met het suffix *-heid*. Beide suffixen hebben gemeen dat ze naamwoorden van adjectieven maken. Met de wildcardvraag **ens* kon ik alle woorden die op *-ens* eindigen opvragen. Handmatig heb ik allerlei non-voorbeelden verwijderd, dus woorden die toevallig op *-ens* uitgaan. Na analyse ontdekte ik dat het suffix *-ens* een tendens heeft om bij specifiek Friese woorden gebruikt te worden, dus woorden die geen directe tegenhanger in het Nederlands hebben. *-heid* daaren-

tegen kwam makkelijker voor bij Friese woorden die een voorspelbare of identieke tegenhanger in het Nederlands hebben. Andere onderwerpen die met behulp van de Taaldatabank Nieuwfries zijn onderzocht: de tussen *-n* in samenstellingen, het gebruik van de voorvoegselcombinatie *ûnbe-* ('onbe-'), het gebruik van *folle* ('veel') bij negatieve constituenten, het gebruik van het voorvoegsel *ûnt-* ('ont-'), parasitaire participia in clusters met drie of meer werkwoorden, enzovoorts (zie de Friestalige rubriek op: <http://members.chello.nl/e.hoeks-tra8/FD-Argyf.htm>).

Het tweede voorbeeld betreft een niet-taalkundig onderwerp. Een jurist deed een promotieonderzoek naar de beeldvorming rond notarissen. In de taaldatabank vond hij veel voorbeelden uit de literatuur, die hij in zijn studie kon verwerken.

De taaldatabank functioneert alleen op het intranet totdat de rechten geregeld zijn. Zij wordt gebruikt voor het project "WFT" (Wurboek fan de Fryske Taal), het Friese WNT, en voor taalkundig en literair onderzoek. De taaldatabank functioneert goed op het intranet en kan op verzoek voor wetenschappelijke doeleinden geraadpleegd worden. Zodra er wat financiële middelen worden vrijgemaakt, kan zij binnen drie maanden op internet worden gezet. De taaldatabank heeft de vorm van een Oracle-database met SQL en JAVA.

6. *Corpus Gesproken Fries*

Het Corpus Gesproken Fries ("Korpus Sprutsen Frysk" ofwel KSF) heeft tot doel een corpus van tien miljoen woorden samen te stellen dat een plausibele doorsnee vormt van het hedendaags Fries zoals dat wordt gesproken in de provincie Friesland (de officiële naam van de provincie is tegenwoordig trouwens Fryslân). Twee miljoen woorden worden orthografisch getranscribeerd. Het ligt in de bedoeling meer geavanceerde transcripties en annotaties beschikbaar te maken voor een deel van het corpus. Het KSF

maakt intensief gebruik van het ontwerp van het Corpus Gesproken Nederlands. Niettemin zijn er enkele belangrijke verschillen tussen de twee projecten.

Het KSF probeert zoveel mogelijk taalvariatie aan het licht te brengen en heeft er daarom opzettelijk voor gekozen dialectfries en “incorrect” Fries te verzamelen terwijl de Nederlandse tegenhanger zich daarentegen concentreert op de standaardtaal; hiermee sluit de term “Nederlands” dialectische en sterk regionale varianten uit.

Een tweede verschil is dat het KSF ook ouder materiaal zal opnemen, waardoor historische variatie bestudeerd kan worden.

Een derde verschil doet zich voor op financieel gebied. Het budget van het KSF bedraagt minder dan een tiende van het bedrag dat de Nederlandse tegenhanger tot zijn beschikking heeft.

Het KSF wil zich daarom concentreren op het verzamelen van data, de digitalisering en de orthografische beschrijving, terwijl de Nederlandse tegenhanger experimenteert met verschillende types linguïstische annotatie voor delen van het materiaal (prosodisch, syntactisch, fonetisch).

Het KSF dient een wetenschappelijk en een praktisch doel. Een praktisch doel is de ontwikkeling van de spraaktechnologie, zoals het herkennen van gesproken taal, wat de beschikbaarheid vereist van een groot corpus orthografisch getranscribeerde opgenomen taal. Om niet achter te blijven bij de ontwikkelingen op het gebied van spraaktechnologie is het voor het Fries als minderheidstaal van essentieel belang dat een dergelijk corpus wordt opgezet. Het contact houden met spraaktechnologie vergemakkelijkt het creëren van instrumenten (zoals een spraakherkenner) die de instandhouding en verspreiding van de Friese standaardtaal ondersteunen. Ook vergemakkelijkt het de verwerving van Europese subsidies voor minderheidstalen. Het wetenschappelijk doel van het KSF is het verkrijgen van inzicht in verschillen-

de tot nog toe slecht onderzochte aspecten van gesproken taal en de bevordering van het onderzoek op de verschillende terreinen van grammatica, sociolinguïstiek, taalsociologie, dialectologie en discoursetheorie.

Voor het op Internet zetten van geluidsmateriaal is toestemming vereist van de sprekers en alle partijen die enig recht hebben op het opgenomen materiaal. We zullen leveranciers van audio-materiaal en de sprekers van het audio-materiaal vragen om toestemming; er zullen echter geen persoons- of adresgegevens op Internet komen te staan. Het corpus zal inclusief spraakbestanden aan onderzoekers ter beschikking worden gesteld, in XML-format. XML is de opvolger van HTML. XML functioneert conceptueel als een database. Dat wil zeggen dat het gemakkelijk is om in XML-tekst, lees transcriptie, te annoteren met metagegevens zoals sprekergegevens.

In de opbouw van het corpus wordt de sociaal-situationele setting waarin taal wordt gebruikt als voornaamste parameter genomen. Voorbeelden van dergelijke settings zijn zakelijke gesprekken, radio-interviews en wetenschappelijke lezingen. De specificatie van de settings wordt gegeven in termen van tijdsduur, totaal aantal sprekers, relatie tussen spreker(s) en toehoorder(s), karakteristieken van de sprekers (geslacht, leeftijd, geografische regio, sociaal-economische klasse); niet alle karakteristieken worden gebruikt als sampling criteria. Op Internet zal op de volgende sprekergegevens gezocht kunnen worden: geslacht, geboortedatum, dialect (zelf gerapporteerd dialect ofwel dialect waarvoor de spreker als representatief geregistreerd is), opleiding (hoogste genoten opleiding, ook indien niet afgemaakt), beroep. Deze gegevens worden bij de digitalisering van de opnames aan diezelfde opnames meegegeven.

Bij oudere opnames is het niet altijd mogelijk kieskeurig te zijn; in dat geval staan we toe dat opleiding en beroep niet gespecificeerd zijn. Van alle opnames in het corpus wordt aangegeven wat de sprekergegevens zijn (bereik is de

hele opname), wat de corpusopbouwgegevens zijn, of ze getranscribeerd en aan audio gekoppeld zijn of niet.

Voor de aan audio gekoppelde getranscribeerde opnames geldt dat er op woorden kan worden gezocht. Men kan dan het gezochte woord uit de mond van de verschillende sprekers beluisteren. Of men kan de zin of de hele geluidsfile beluisteren waarin het opgegeven zoekwoord voorkomt. Maar men kan ook zoeken naar een dialoog waarbij bijvoorbeeld een vrouwelijke spreker van boven de dertig betrokken is. En natuurlijk is het mogelijk te zoeken naar een combinatie van gegevens: bijvoorbeeld alle zinnen waar het zoekwoord in voorkomt uitgesproken door vrouwen van boven de dertig.

De opnames worden gemaakt door mensen die werken voor het project of, in het geval van bijvoorbeeld spontaan gesproken dialogen, door vrijwilligers die welwillend overeen hebben gestemd conversaties op te nemen die zich thuis voordoen. Opnames worden ook verkregen door samenwerking met andere projecten, bedrijven, organisaties en instituties; in ons geval zal dat vooral Omrop Fryslân zijn, de regionale omroep die overwegend in het Fries uitzendt. Alle opnames zijn gedigitaliseerd. Met uitzondering van de telefoonconversaties is al het materiaal opgeslagen in een ongecompliceerd 16 bit, 16 kHz wav formaat. Informatie over de opnamevoorwaarden, de gebruikte apparatuur, enz. is beschikbaar als deel van de meta-data.

7. Toekomstperspectieven

Een van de doelen van het KSF is dat er een begin wordt gemaakt met taaltechnologie voor het Fries. Het mooiste zou zijn als er als een elementaire spraakherkenner voor het Fries was.

Dan zou er met de spraakherkenner getranscribeerd kunnen worden. Voorlopig is dat echter toekomstmuziek. Aan de onderzoekskant zal met behulp van het KSF onderzocht worden in hoeverre het gesproken Fries door interferentie van het Nederlands wordt ‘aangetast’ en hoe dat proces verloopt. Uiteindelijk werpt het corpus dan licht op de problematiek rond tweetaligheid en taalverandering door tweetaligheid. Het Nieuwfries is al vrij goed onderzocht. De Taaldatabank Nieuwfries zal een verdieping van het bestaande onderzoek mogelijk maken, die neergelegd gaat worden in de Friese ANS. Voor het negentiende-eeuwse Fries, het Middelfries en het Oudfries geldt echter dat de grammatica vele witte plekken bevat. Het onderzoek tot nu toe is immers in hoofdzaak etymologisch gericht geweest. De desbetreffende taaldatabanken hebben tot doel daar de eerste hoofdlijnen aan te brengen. Uiteindelijk moeten er grammatica's van het Middelfries en het Oudfries verschijnen.

Erik Hoekstra

Fryske Akademy, Ljouwert/Leeuwarden
ehoekstra@fa.knaw.nl

Bibliografie

- Berg, Boudewijn van den (2000).** Meertens Instituut: variatielinguïstiek on-line. *Nederlandse Taalkunde* 5, 181-186.
- Oostdijk, Nelleke (2000).** Het Corpus Gesproken Nederlands. *Nederlandse Taalkunde* 5, 280-284.
- Vogl, Ulrike (2001).** De rol van Internet voor minderheidstalen. *Nederlandse Taalkunde* 7, 306-311.

Boekbeoordelingen

Thijs Pollmann. *De letteren als wetenschappen.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999. 200 blz. ISBN 90 5356 393 8 € 20,35

De “letteren”, het is geen eenduidig begrip. Pollmann volgt in het eerste hoofdstuk van dit leerboek de historische evolutie van het begrip, en dat is een verstandige aanhef. Het is niet absoluut zeker dat taalkunde, letterkunde, geschiedenis en filosofie de enige erfenamen zijn van de klassieke “grammatica, retorica, geschiedenis en ethiek, alles gecentreerd rondom de ‘bonae litterae’, de schone letteren, de literatuur” (p. 11). En al evenmin dat die wetenschapstakken een “natuurlijke eenheid” vormen, tegenover de erfenamen van het quadrivium. Waarheen trouwens met de sociale wetenschappen en de psychologie?

Misschien is de verwarde en verwarrende positie van de “letteren” wel het directe gevolg van de verzelfstandiging van al die wetenschappen, die al lang niet meer de “ancillae” van de echte promotiewetenschappen rechten, medicijnen en filosofie-theologie zijn, maar net als de erfenamen van het quadrivium, tot afzonderlijke faculteiten geworden zijn. Dat de alfa’s bij die evolutie over het algemeen minder succesvol geweest zijn dan de bêta’s, wordt door Pollmann ongetwijfeld terecht in verband gebracht met de veranderde prioriteiten van de tijd waarin de verandering zich voltrokken heeft. De natuurwetenschappen hebben een enorm intellectueel prestige opgebouwd, meestal hoger ingeschat dan dat van de oorspronkelijke promotiewetenschappen. Een tweede factor die Pollmann opvoert, terecht alweer, is het groeiende prestige van de volkstalen, ten koste van de klassieke talen. Dat stimuleerde de opkomst van de moderne filologieën, maar tegelijk hebben de met taal verbon-

den wetenschapstakken veel van hun universeel gezag ingeboet. Er lijkt mij nog een derde factor gewerkt te hebben, die door Pollmann niet genoemd wordt: terwijl de natuurwetenschappen als vanzelf oog zijn blijven hebben voor de praktische toepassingen van hun verworvenheden (de “toegepaste wetenschappen”), hebben de alfa’s zich vrijwel opgesloten in hun zuivere kennisverwerving en -presentatie. Dat is zelfs gebeurd waar aansluiting bij de praktijk, zoals voor de taalkunde (o.a. vertaalwetenschap en taalpathologie) en voor de literatuurstudie (creatief schrijven), heel goed mogelijk was geweest. Pollmann heeft geen oog voor het falen van de (Europese) letterenfaculteiten op dit gebied.

Nog flagranter is het gebrek aan visie van de auteur op die andere instituten van wetenschappelijk leven, de academiën. Want daar heeft althans een deel van Europa wel een oude humanistische traditie in stand gehouden: die van het natuurlijke verbond tussen de creatieve kunstenaar en de “humanistische” onderzoeker. De meeste Europese academiën (algemene, of met exclusieve toepassing op de letteren) verenigen in hun schoot creatievelingen en wetenschappers. Het feit dat de *Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* (tezamen met nogal wat andere Noord-Europese genootschappen) dat verbond niet honoreert, is een afwijking van het oorspronkelijke renaissance-ideaal. Een blik over de zuidergrens had de auteur kunnen leren dat dit geen noodzakelijk gegeven is, en dat het ook niet per se heilzaam is. Het voorbeeld van Frankrijk is duidelijk: tot de *Académie française* behoren (ook) de belangrijkste geachte auteurs van Frankrijk. Ook in België bestaat een netwerk van academiën waar wetenschappers en kunstenaars elkaar ontmoeten.

Terug dan naar het wezen van de alfawetenschappen: hun studieobject is de mens als interpretator, maar ook als creatief vormgever, en ze zijn gericht op “kennis”. Door een heel nauwkeurig verantwoorde oppositie met andere vormen van “kennis” slaagt de auteur er in hoofdstuk 2 voorbeeldig in de essentialia van dat begrip toe te lichten; als eigenschappen van alle “wetenschappelijke” kennis noemt hij: – focus op uitbreidbaarheid en constante vernieuwing – generaliserend en abstraherend karakter – verklaring als doelstelling – streven naar inhoudelijke exhaustiviteit – naar explicietheid van de formuleringen. Dit is een presentatie op niveau: Pollmann laat zien dat andere vormen van “denken” voor al die eigenschappen deficitair zijn t.o.v. wetenschappelijk denken.

Al die kenmerken zijn voor alfawetenschappers precies zo belangrijk als voor bèta’s. Verschil is er evenmin t.a.v. het feit dat wetenschappelijke kennis in een alles behalve wetenschappelijk gestructureerd medium geformuleerd wordt. Afgezien van een paar marginale gebieden kan de wetenschap immers niet zonder natuurlijke taal. Pollmann ziet in het gebruik van dat medium voor de wetenschapper ook een voordeel: door stellingen en bewijsvoeringen in taal te formuleren, krijgen teksten een communicatieve waarde, die het de lezer makkelijker kan maken om de dialoog met de schrijver aan te gaan. Het voordeel lijkt mij niet echt overtuigend aangetoond: wie in een wetenschappelijke tekst op principes zoals *rationaliteit* (“men weet dat ik weet waar ik mee bezig ben”) en *welwillendheid* (“wat ikzelf niet helemaal onder woorden krijg, kan de lezer vanuit de context invullen”) terug moet vallen, is fout bezig. We kunnen er niet omheen: de natuurlijke taal is een erg moeizaam te hantieren vehikel voor wetenschappelijke bewijsvoering; dat ongemak, dat natuurlijk zwaarder wordt naarmate een wetenschap méér met taalgegevens werkt, kan gedeeltelijk opgevangen worden door het gebruik van scherpe definities, door het operationaliseren van ter-

men – i.e. de nauwkeurige afbakening van de extensie van iets dat als een begrip wordt voorgesteld – door te formaliseren en door presupposities te expliciteren.

Eigenaardig is, dat Pollmann de oppositie tussen de prestaties van de natuurlijke taal en die van de “paralinguale” expressiemiddelen, die hij uitstekend beschrijft, niet met voorbeelden uitdiept. De toch wel expliciete stelling “hoe prominenter zulke paralinguale elementen worden, hoe wetenschappelijker de tekst oogt” wordt als stelling geponeerd, maar dat is het dan. Pollmann had makkelijk naar andere plaatsen in zijn eigen boek kunnen verwijzen; dat bevat materiaal genoeg (figuur 5 van p. 189 is een van de droomvoorbeelden: wie de grafiek in zich opneemt, hoeft geen woorden meer).

Hoofdstuk 3 behandelt verder heel methodisch de stapstenen die naar wetenschappelijke kennis leiden. Dat zijn achtereenvolgens: *beweringen*, *redeneringen* (deductieve en inductieve), en *teksten* (vooral van belang in de geschiedschrijving). Toch is enig wenkbrauwenfronsen hier en daar mogelijk. Ik denk met name aan het rigoureuze onderscheid tussen *generaliserende* en *singuliere* uitspraken. Is dat onderscheid realistisch? Pollmann stelt: “Er zijn allerlei zinnen waarin het generaliserende of singuliere karakter niet gemakkelijk herkenbaar is. We vertrouwen er echter op dat we met de hier gegeven globale aanduiding kunnen volstaan.” Dat is een zwakke redenering: “duidelijke” voorbeelden zijn er (ik kan het met de kwalificaties op p. 56-57 volledig eens zijn); maar van de “Janus”-zinnen krijgen wij geen voorbeelden, laat staan interpretaties die inderdaad in twee richtingen wijzen. Meteen ondergraaft de auteur ook zijn eigen stelling “In de wetenschap geldt in het algemeen dat generaliserende uitspraken “waardevoller” zijn dan singuliere” (p. 57). Dat is in se niet juist: singuliere uitspraken die unieke feiten betreffen (het ontstaan van het heelal is er zo een), zijn net zo waardevol als generaliserende betreffende wetmatigheden. Wel klopt, dat die laatste waardevoller zijn dan

singuliere uitspraken i.v.m. dezelfde materie. Maar dat had dan zo gesteld moeten worden.

Het vierde hoofdstuk gaat over de zoektocht van de wetenschapper naar “de werkelijkheid”. Een belangrijk thema daarbij is de mogelijkheid/onmogelijkheid van interpretatie, en de bijna niet te vermijden valkuilen van het “hineininterpretieren”: gegevens worden gemanipuleerd op basis van *common sense* e.d. Valkuilen zijn er op alle niveaus van wetenschappelijke activiteit. Dat wordt heel mooi geïllustreerd in de paragrafen 4.2.1 en 4.2.2, met (o.a.) als vraagstelling: “wat mag bij wat opgeteld worden, m.a.w. wat is de basis van kwantificatie van waarnemingseenheden”, i.v.m. resp. elicitierbare en niet (meer) elicitierbare eenheden.

Maar er is méér dan de kwantificeerbaarheid. Voor ordening van gegevens is evenzeer noodzakelijk dat onderzoeksterreinen afgebakend worden. Dit is een bijzonder heikel punt, en meer dan één wetenschapper zal het met mij eens zijn dat de autonomie van de wetenschapper om terreinen (zinvol) af te bakenen, aan strikte wetenschappelijke eisen gebonden is. Pollmann slaagt er m.i. op p. 85-86 niet in substantie te geven aan zijn eigen tegengestelde, relativiserende stelling. Het kroonvoorbeeld – i.v.m. de periode 1568-1648 in de Nederlanden – lijkt nergens op: of dat nu de “Tachtigjarige Oorlog” genoemd wordt of de “Opstand”, aan de afbakening in tijd en ruimte (dus aan de definitie van het onderzoeksgebied) doet dat niets toe of af. Het zegt uitsluitend iets over de *interpretatie* die het domein preferentieel zal krijgen.

Daarmee rijst ook nog de vraag wat als een *feit* te beschouwen is. Mogen wij zeggen, dat de periode 1568 (of 1566, het begin van de Beeldenstorm in het huidige Frans-Vlaanderen?) tot 1648 in de Nederlanden de opstand van de noordelijke Nederlanden tegen de Spaanse koning is? Ongetwijfeld is dat de *waarneming* van de modale Nederlandse staatsburger aan het begin van dit millennium. Dat tot een his-

torisch “feit” opwaarderen, betekent een niet gemotiveerde reductie in de beschikbare *gegevens*, en plaatst zichzelf feitelijk buiten de wetenschap. Samenvattend: het begrip *feit*, als het al definieerbaar is, heeft m.i. hoegenaamd geen plaats in de wetenschap. Die werkt met *gegevens (data)* (zoals Pollmann zelf herhaaldelijk betoogt). Het ontstaan van *wetenschappelijke feiten* is het gevolg van *interpretatie*, eventueel na confrontatie van *gegevens* met een *opvatting (of theorie)*, en na beoordeling op volledigheid, representativiteit, enz. Maar dat alles belet niet dat *feiten* in een *geloofsbeleving* passen; ze mogen onder geen beding als *gegeven* (ook niet op een “hoger” niveau) ingevoerd worden. Jammer genoeg worden “feiten” en “gegevens” ook verder in het boek als synoniemen behandeld.

Wat betekent het nu, in het licht van dat alles, dat het zoeken van de wetenschapper gericht is op “waarheid”? Pollmann focust op vier begrippen, die m.i. inderdaad als de bakens moeten gelden.

1. De wetenschapper zoekt naar *verklaringen*. Verklaring worden nagestreefd, gevonden en daarna eventueel verfijnd door het recursief doorlopen van de “empirische cyclus”, die ik als volgt (lichtjes afwijkend van de voorstelling bij Pollmann p. 103) voorstel: (1) gegeven(s) uit de werkelijkheid; (2) vermoeden over de werkelijkheid; (3) deductie(s) op basis van dat vermoeden (*predicties*); (4) toetsing van gededuceerde stellingen; (5a, bij succes) uitbreiding van vermoeden (theorievorming) / (5b, bij falen) nieuw vermoeden over de werkelijkheid, eventueel op basis van bijkomende gegevens.

Dat levert dus een constante wisselwerking op van inductieve en deductieve processen. Een heel belangrijk, maar ook moeilijk gegeven is het concept *predictie* (of beter: *retrodictie*), stap (3) dus. Voor wie zich b.v. met taalkunde bezighoudt, is dat begrip in de laatste decennia glashelder geworden: de wetenschapper “voorspelt” wat is, of zelfs wat (historisch) geweest is. Alweer levert de geschiedschrijving, die Poll-

mann heel graag als tegenwicht tegenover de taalkunde opvoert, problemen op; althans, zo ervaart Pollmann het: “[...] wordt algemeen ingezien dat de loop van de geschiedenis wel aan allerlei wetten onderworpen is, maar niet kan worden voorspeld, omdat het aantal wetten en wetmatigheden dat op een historische verandering invloed heeft, enorm groot is, en de samenhang tussen die wetten en wetmatigheden onkenbaar complex is” (p. 110). Hier wordt op een onverdedigbare interpretatie van “verklaren” overgeschakeld: de loop van de geschiedenis laat zich weliswaar niet *voorspellen* in de letterlijke betekenis van dat woord, maar die betekenis is in het wetenschapsbedrijf niet geactualiseerd: daar telt, zoals de auteur zelf overtuigend heeft toegelicht, het *retrospect*, en dat maakt de zaken helemaal anders: elke historicus geeft behalve de te interpreteren data, ook de achtergronden van de maatschappij waarin of ten opzichte waarvan die gegevens gelden. Natuurlijk kunnen die achtergrondgegevens nooit gemathematiseerd (in een formule samengevat) worden, maar door alle achtergrondgegevens te ordenen kan wél een beeld groeien dat niet alleen psychologisch overtuigt, maar ook als een model te interpreteren is.

Het mag duidelijk zijn: dit onderdeel van het boek, dat wel erg cruciaal is in de hele gedachtegang, kan mij fundamenteel niet bekoren. Daar komt helaas nog bij, dat precies hier de voorbeelden die ter illustratie worden opgevoerd, niet altijd zorgvuldig uitgewerkt worden. De Hoogduitse klankverschuiving (p. 105-107) b.v. wordt erg onvolledig voorgesteld, en erger: de reducties zijn van structureel oogpunt uit absoluut incoherent. En wat te denken van de volgende (toegegeven: door Pollmann geleende) redenering: “De waarschijnlijkheid om gegeven symptomen a^1 , a^2 te genezen via behandeling k is 90%. De patiënt A vertoonde de symptomen a^1 , a^2 en is behandeld volgens k . A is genezen. De genezing kan met 90% zekerheid aan de behandeling k worden toegeschreven” (p.109). Er is hierbij meer dan één opmer-

king te plaatsen.¹ De voornaamste: de stelling is niet coherent opgebouwd. Immers, de waarschijnlijkheid dat iets in een (individueel) geval plaats heeft (de derde mededeling in het citaat) is enkel binnen een *case-study* relevant: het is een singulier gegeven, dat hoegenaamd niets toevoegt aan het generaliserende gegeven dat 90% van wie k toegediend krijgt, beter wordt. Cruciaal is dus niet dat het citaat een fout bevat (al is dat natuurlijk al erg genoeg), maar dat het laatste deel van het citaat in wetenschappelijk opzicht gewoonweg irrelevant is: de mededeling stoort de ontwikkeling van de redenering, in plaats van die vooruit te helpen. Het voorbeeld illustreert hoe moeilijk geesteswetenschappers het vaak hebben om het rechte pad te blijven volgen. Wellicht is dat ook een factor waarom de alfa-wetenschappen wel eens in een weinig flatteus licht komen te staan.

2. Een bijkomend aspect van de vraag naar het wezen van *waarheid* ligt in de rol van het *begrijpen*, en in de manieren waarop *begrip* ontstaat. *Begrijpen* betreft het inpassen van *unieke gegevens* in grote(re) gehelen, en Pollmann betoogt - terecht - dat die procedure in alle wetenschappen, een dominerende plaats inneemt. Ter illustratie: het ontstaan van het heelal is net zo uniek als het ontstaan van een schilderij van Vermeer, een roman van Vestdijk of de evolutie van een taal: niets daarvan is herhaalbaar of hoe ook reproduceerbaar. Voor al die gegevens geldt, dat ze enkel wetenschappelijk te vatten zijn door de verbanden (*causale*, maar ook *parallele*) met andere gegevens bloot te leggen. Het spreekt nu vanzelf dat gegevens die op mensen slaan, ook met typisch-menselijke zaken (intenties, gevoelens, maar ook capaciteiten, enz.) verbonden worden. Terwijl zulke achtergrondelementen in de fysica geen rol spelen, zou het negeren ervan in de menswetenschappen niet te verantwoorden reducties veroorzaken. Dit inzicht is belangrijker dan Pollmann lijkt te beseffen (de argumentatie zelf wordt wel uitstekend gebracht, p. 110-116). Met name t.a.v. de

niet aflatende (woorden)strijd tussen formalisten en functionalisten in de taalkunde valt de problematiek nauwelijks te overschatten.

Dat psychologische gegevens bij het *begrijpen* in de menswetenschappen wél een rol (kunnen) spelen, in de fysische niet, kan dus geenszins als een mankement van de eerste gelden: het verschil is inherent verbonden met de *aard* van het te verantwoorden *kenniscomplex*.

3-4. Dat alles betekent niet dat Popper ongelijk zou hebben als hij betoogt dat *kenbaarheid* van gegevens de eerste en belangrijkste factor is die in het wetenschapsbedrijf meespeelt. En evenmin dat gegevens ontleend aan inleving (empathie), aan psychologische analyse van intuïties, enz., vaak tot de *common sense*, en dus niet tot de objectieve werkelijkheid behoren.

Duidelijk is, dat *ordering* en het *opstellen van modellen*, de laatste twee basisconcepten die Pollmann uitvoerig bespreekt, en met uitstekende voorbeelden uit de geesteswetenschappen illustreert, uitsluitend met *logische analyses* te verbinden zijn. Bij allebei gaat het om rationale reducties van waarnemingen, waardoor we dichter bij de kern van de beschikbare gegevens kunnen komen. Dat geldt voor de geestes- en de overige menswetenschappen evenzeer als voor de fysica.

Een laatste belangrijk potentieel verschilpunt tussen mens- en fysische wetenschappen is de verhouding van *coherentie* en *correspondentie* als noodzakelijke en/of voldoende voorwaarde voor wetenschappelijkheid. Pollmann stelt voor de geesteswetenschappen in essentie een coherentietheorie als (haalbaar) *ideaal* voor (zijn zesde hoofdstuk heet dan ook "Coherentie"). Hij gaat uit van een uitspraak van G. de Vries (1983): "[Volgens de coherentietheorie is een uitspraak waar], wanneer deze past in het geheel van reeds geaccepteerde uitspraken, dat door deze toevoeging zijn coherentie niet verliest, maar behoudt of versterkt." "Samenhang" wordt door veel alfa-wetenschappers als een

voldoende voorwaarde voor wetenschappelijkheid aanvaard. Toch staat, buiten de historische wetenschappen, de correspondentietheorie hoger aangeschreven, en dat is m.i. terecht. "Samenhang" als beslissingscriterium heeft in de meeste geesteswetenschappen geen belangrijker plaats dan in welke empirische wetenschap ook. Ook in de bèta-groep kent het wetenschapsbedrijf momenten waarop interpretaties op hun coherentie in het al aanvaarde geheel beoordeeld worden: bij positief bevinden wordt het interessant om gericht naar nieuwe evidentie te gaan zoeken, en eventueel om nieuwe, eventueel kostbare experimenten te ontwikkelen, waarmee de nieuwe deeltheorie te testen valt. Maar al die stappen moeten bij de bèta's uitmonden in iets dat *correspondeert met de werkelijkheid*. Dat is m.i. ook het ideaal in de geesteswetenschappen: correspondentie dient ook daar op het hoogste schavotje te staan.

Net als Pollmann ben ik me ervan bewust dat toepassing van die strenge eis vrijwel alle historisch onderzoek uit het domein van de wetenschap zou bannen: intenties van de actoren, interpretaties en reacties van tijdgenoten zijn voor het overgrote deel onkenbaar, en voor het resterende piepkleine deeltje alleen in secundaire vorm toegankelijk. Massa's gegevens, die voor de constitutie van het beeld onmisbaar zijn, zijn verloren gegaan. Uit de literatuurgeschiedenis zijn voorbeelden bekend van hoe het terugvinden van een kattenbelletje nieuwe verbanden tussen teksten aan het licht kan brengen. Maar het blijft zo: tegen één teruggevonden briefje staan er talloze die niet meer te recupereren zijn. Ook hele teksten, versies of kopieën van teksten zijn weg, wat de onderzoeker voor het schetsen van verwantschapspaden tot de coherentietheorie veroordeelt.

Minder wetenschapsfilosofisch dan pragmatisch is de laatste vraag die in Pollmanns overzicht een plaats krijgt: "Is er progressie"? De fundamentele vraag, of we er in de geesteswetenschappen ook op vooruitgaan, wordt niet overtuigend beantwoord. Wellicht is dat ook

onmogelijk, omdat de vraag zowel op de doelstellingen van het onderzoek, als op de resultaten ervan moet slaan. Pollmann wijst erop, dat onderzoeksprogramma's in de geesteswetenschappen een eigen leven hebben: ze worden gedefinieerd, kennen een groei, soms een bloei-periode, en sterven af. In zijn eigen discipline, de linguïstiek, vermeldt hij als elkaar opvolgende "programma's": de historische taalkunde, de dialectologie en de sociolinguïstiek. Het antwoord op de boven geformuleerde vraag is, wat de opeenvolging van onderzoeksprogramma's betreft, m.i. negatief: verandering van onderzoeksprogramma impliceert in elk geval dat de verworven kennis in het verworpen programma deterioreert: die kennis wordt niet meer uitgebreid (cf. boven), en punten die voor de actieve deelnemer aan de discussie, zolang die gevoerd werd, helder waren, verliezen vrij vlug hun transparantie.

Daarmee heb ik meteen ook geantwoord op het tweede deel van de vraag: er is wel degelijk ook in een wetenschapstak als de taalkunde een aanzienlijke groei in de kennis; en dat zowel wat het formuleren van theorieën als wat het invullen van programma's betreft. Wat echter opvalt, is dat de kennis meestal gefragmenteerd blijft: fonologie en syntaxis b.v. ontwikkelen zich op heel eigen wijze, en er is te weinig kruisbestuiving; theoretische linguïsten, sociolinguïsten en psycholinguïsten kennen elkaars werk vaak niet, of enkel oppervlakkig. Ik heb sterk de indruk dat zoiets ook in andere geesteswetenschappen het geval is. Het lijkt mij in elk geval een thema dat dringend aan onderzoek (en aan remediëring) toe is. Bij Pollmann vinden wij over dit aspect, dat in andere delen van de geesteswetenschappen zeker niet gunstiger ligt, nauwelijks iets.

Het laatste hoofdstuk wijdt Pollmann aan de vraag die hem kennelijk van bij het begin van zijn werk bezig heeft gehouden: dient al die zo zorgvuldig opgebouwde kennis ook ergens voor, of is het zo dat van die hele mensweten-

schappen niemand behalve de betrokkenen wakker ligt? De auteur doet hard zijn best om aan te tonen dat wetenschappelijke alfa-kennis ook maatschappelijk nut heeft. Ik kan vanwege plaatsgebrek niet op de vraag ingaan, maar ik ben veel pessimistischer dan Pollmann. Met wetenschappelijk werk van alfa's wordt nauwelijks rekening gehouden, en dat wordt niet alleen in ruime (ook eigen) kring geaccepteerd, maar vaak ook toegejuicht.

Welk eindoordeel moeten wij nu formuleren over Pollmanns boek? Veel delen zijn goed geconstrueerd en leveren interessante stof voor een ruime discussie op het niveau dat de auteur voor ogen stond. Een aantal aspecten geeft minder aanleiding tot enthousiasme. Een hoopelijk representatief aantal daarvan zijn in deze bespreking aan bod gekomen. Ik hoop van harte dat dat aanleiding zal zijn voor een revisie van het boek: als leerboek voor het hoger onderwijs verdient het een herwerkte versie.

G. De Schutter

Noten

- 1 De minst interessante is wellicht, dat de "conclusie" niet klopt: zonder verdere informatie i.v.m. alternatieve behandelingen en de succesgraad daarvan of i.v.m. de kans dat de symptomen vanzelf kunnen verdwijnen, ligt de kans dat de beterschap van behandeling k komt, natuurlijk niet op 90 procent, maar op de volle 100 procent. Er zijn ontelbaar veel modificaties; b.v. als er geen andere behandelingsmethode is, maar een patiënt heeft 1 procent kans om vanzelf te genezen, is de kans dat k in dit individuele geval gewerkt heeft dus complementair: 99 procent.

Judith Schoonenboom. *Analyse, norm en gebruik als factoren van taalverandering: een studie naar veranderingen in het Nederlands onzijdig relativum.* Dissertatie Universiteit van Amsterdam, 2000. 182 blz.

In de geschiedenis van het Nederlands doet zich een interessante ontwikkeling voor die als de *D* → *w*-verandering kan worden getypeerd: relativa, relatieve bijwoorden en relatieve voornaamwoordelijke bijwoorden die aanvankelijk een *D*-vorm hadden, ontwikkelen zich, via een periode van variatie, naar *w*-vormen (zie De Schutter & Kloots 2000, Van der Wal 2002). Voor de relatieve bijwoorden en relatieve voornaamwoordelijke bijwoorden is deze ontwikkeling (*DAAR* → *WAAR*) voltooid: *de plaats waar zij woonde; de hond waarmee hij speelde* zijn sinds ongeveer 1900 de enige mogelijkheden; *daar* of *daarmee* zijn in het hedendaags Nederlands uitgesloten. Bij het onzijdig relativum heeft de ontwikkelingsgang van *DAT* naar *WAT* zich vrijwel geheel voltrokken. *Het boek dat zij prachtig vond* is nog wel de norm in geschreven taal, maar in gesproken taal is *het boek wat* zeer frequent. Bovendien is in andere gebruiksgevallen (relativum met ingesloten antecedent, relativum met een zin als antecedent, relativum met *iets, alles, etc.* als antecedent) *wat* de enige mogelijkheid: *alles wat je wilt; wat je doet, is je eigen zaak.* De *DIE* → *WIE*-verandering is nog in volle gang: bij een relativum met ingesloten antecedent en een relativum met prepositie kennen we uitsluitend de *wie*-vorm (*wie wil eten, moet werken; de vrienden met wie zij aten*), maar in andere gevallen is de *die*-vorm regel (*de man die...; de vrouw die...; de boeken die...*). In die tweede categorie zijn echter wel al incidentele voorbeelden van *wie* in gesproken taal te vinden: *dat zijn nou ideeën wie ik heel interessant vind.*

Schoonenboom spreekt in haar proefschrift niet over de zojuist aangegeven parallele ontwikkeling. Zij richt zich uitsluitend op de verandering bij het onzijdig relativum en nog wel specifiek bij het ‘vrije relativum’ of relativum

met ingesloten antecedent. Tegenover deze beperking staat dat zij niet alleen geïnteresseerd is in de beschrijving van die bepaalde verandering door de eeuwen heen, maar ook in het proces van taalverandering in het algemeen. Niet voor niets staat in de titel “analyse, norm en gebruik als factoren van taalverandering” voorop. Zij probeert te achterhalen wat er bij taalverandering speelt en dat betekent dat zij een visie op taalverandering tracht te ontwikkelen waarin de taalgebruiker centraal staat.

Twee hoofdstukken, hoofdstuk 2 *De geschiedenis van dat, wat en hetgeen in bijbelvertalingen* en hoofdstuk 5 *Taalvariatie als voorwaarde voor taalverandering: waarom de verandering van relatief dat naar wat pas na het Vroegmiddelnederlands begint* zijn de meest descriptieve gedeelten van Schoonenbooms boek. Haar descriptie is voornamelijk gebaseerd op kwantitatief onderzoek van een specifiek corpus: vijf bijbelvertalingen van 1399 tot 1951. De keus voor dit corpus heeft zowel een voor- als een nadeel. Het is evident dat in bijbelvertalingen gemakkelijk in parallele teksten de onzijdige relativa met ingesloten antecedent gevonden kunnen worden. Aan de andere kant moet men zich wel bewust zijn van een nadeel: bijbelteksten zijn conservatief en vertegenwoordigen verheven taalgebruik; als zodanig zijn ze niet representatief voor de taal van een bepaalde periode. De auteur tracht dat nadeel enigszins te ondervangen door ook aanvullende bronnen te gebruiken (een eigen algemeen corpus, het Corpus Gysseling, het 14de-eeuwse VU-corpus en het MNW).

Globaal gesproken wordt in 1399 vrijwel uitsluitend *dat* aangetroffen naast enkele gevallen van *wat*, is in 1538 het aandeel van *wat* gestegen, komen in 1637 *dat* en *wat* ongeveer even vaak voor, maar is een andere vorm, *hetgeen*, in de meerderheid. Die belangrijke positie heeft *hetgeen* nog in 1884, wanneer *dat* vrijwel is verdwenen en *wat* nog verder is toegenomen. In 1951 is *dat* verdwenen, *hetgeen* aanzienlijk teruggelopen en *wat* gestegen tot ongeveer 70%. In haar precieze beschrijving maakt

Schoonenboom aannemelijk dat heranalyse een beslissende rol heeft gespeeld zowel bij het ontstaan van het gebruik van *wat* als vrij relativum als bij het opkomen van *hetgeen*. De terugval van *hetgeen* in de 20ste eeuw wordt gerelateerd aan de informalisering van de standaardtaal, die ook haar doorwerking heeft gehad op de bijbeltaal. Er resteert nog de vraag waarom de verandering van DAT naar WAT niet al in het Vroegmiddelnederlands heeft plaatsgevonden. Schoonenboom wijst op evidente verschillen in het gebruik van *dat* en *(so)wat(so)* en maakt aannemelijk dat de twee vormen in het Vroegmiddelnederlands door taalgebruikers niet als varianten werden gezien. Daarmee is de voorwaarde voor taalverandering, namelijk *taalvariatie*, in die periode nog niet aanwezig.

De hoofdstukken 3, 4 en 6 hebben allemaal een relatie met het één-vorm-één-betekenis-principe dat Schoonenboom als uitgangspunt hanteert. *Dat* is niet alleen een relativum, maar ook een aanwijzend voornaamwoord; *wat* is niet alleen een relativum, maar ook een vragend voornaamwoord. Al eerder heeft één van Schoonenbooms co-promotores, Van der Horst, geponeerd dat er slechts één woord *dat* is met een aspect van bepaaldheid en één woord *wat* met een aspect van onbepaaldheid. Schoonenboom verkent dit terrein verder door het Engelse *which* en *what*, die allebei zowel vragend als relatief kunnen worden gebruikt, onder de loep te nemen. Zij concludeert dat zowel het vragende als het relatieve gebruik van *which* is te typeren met de éne betekenis 'er is sprake van selectie uit een set' en dat van *what* met de betekenis 'er is geen sprake van selectie uit een set'. Na dit uitstapje naar een verwante taal geeft Schoonenboom aan dat het verschil tussen vragende en betrekkelijke bijzinnen voor haar een interpretatieverschil is: een zin als *we spraken over wat ons te doen stond* kan zowel vragend als relatief worden geïnterpreteerd. Dit interpretatieverschil is het onderwerp van het enigszins vage hoofdstuk 4, dat duidelijk de worsteling van de auteur met de materie weerspiegelt. In

dat hoofdstuk wordt eens te meer duidelijk dat in haar visie op taalverandering de taalgebruiker centraal staat. Daar is zij niet de enige in: dit kan ook gezegd worden van Kellers *invisible hand*-theorie (Keller 1994). Een dergelijke theorie waarin taalverandering wordt verklaard door aan te nemen dat taalgebruikers steeds op eenzelfde manier reageren (namelijk door de communicatief minst complexe vorm te kiezen), wijst Schoonenboom af. Zij legt juist de nadruk op verschillen tussen taalgebruikers. Dat wordt ook duidelijk wanneer zij ingaat op de rol van heranalyse of herinterpretatie bij taalverandering. Zij benadrukt dat niet iedere taalgebruiker bij een taalverandering heranalyse toepast: terwijl de ene taalgebruiker wel degelijk herinterpreteert, neemt de ander het resultaat van deze herinterpretatie over als norm. Om een concreet voorbeeld te noemen: iemand die in *al dat* de NP *al* met relativum *dat* herinterpreteert als een bepaling *al* bij een relativum met ingesloten antecedent, produceert op grond daarvan *al wat*; een volgende taalgebruiker kan *al wat* als norm overnemen zonder die heranalyse te maken.

In het slothoofdstuk 6 gaat Schoonenboom in op de benadering van *dat* en *wat* binnen de Chomskyaanse taalkunde en op twee taalkundige benaderingen die stelen op het één-vorm-één-betekenisprincipe, de analytische taalkunde en de cognitieve semantiek. De Chomskyaanse analyse van *wat* als twee homoniemen (vragend voornaamwoord en betrekkelijk voornaamwoord) wordt afgewezen, wat niet verbaast gezien de eerdere hoofdstukken. Toch komt er nog een verrassing: tijdens een bespreking van de tegenstelling tussen de analytische taalkunde (*wat* is één vorm met één abstracte betekenis) en de cognitieve semantiek (*wat* is één vorm met meerdere verwante betekenissen; polysemie) valt de keus op de laatste, omdat hiermee het betekenisverschil tussen relatief en vragend gebruik zou zijn te verantwoorden.

Wanneer wij het proefschrift overzien, wil ik allereerst vaststellen dat de auteur het zicht-

baar niet gemakkelijk heeft gehad met de visie op taalverandering die zij heeft willen ontwikkelen. In haar beschouwing belicht zij terecht het fungeren van een norm in het taalgebruik en verschillen tussen taalgebruikers. Zij wijst andere benaderingen zoals die van Keller af, maar zonder daarover uitvoerig in discussie te gaan. De vraag die een lezer zich uiteindelijk stelt, is of de verandering bij het onzijdig relativum nu voldoende is verklaard. Daarop kan ik geen volmondig ja antwoorden. Zeker is de verandering in bijbelteksten goed in kaart gebracht en geanalyseerd. De verandering van *dat* naar *wat* als vrij relativum is ook enigszins aannemelijk gemaakt. Er blijven echter veel vragen over die niet aan de orde konden komen binnen de beperkte opzet van het onderzoek. Het geïsoleerd bekijken van de DAT → WAT-verandering beneemt het zicht op de parallelle ontwikkelingen die in de eerste alinea van deze recensie zijn aangegeven. Men vraagt zich bijvoorbeeld af wat de beschrijving van deze verandering betekent voor die twee andere veranderingen, of deze verandering als trigger heeft gewerkt voor de andere veranderingen, etc. De intrigerende ontwikkeling van *D-* naar *w-*vormen is met Schoonenbooms proefschrift wel op bepaalde punten verhelderd, maar een bevredigend totaalbeeld vereist toch nog meer onderzoek.

Marijke J. van der Wal

Bibliografie

- Keller, R. (1994).** *On language change. The invisible hand in language.* London: Routledge.
- Schutter, G. de & H. Kloots (2000).** Relatieve woorden in het literaire Nederlands van de 17^e eeuw. *Nederlandse Taalkunde* 5, 325-342.
- Wal, M.J. van der (2002).** Relativisation in the history of Dutch: Major shift or lexical change? In: Patricia Poussa (ed.). *Dialect contact and history on the North Sea Littoral.* München: Lincom, 27-36.
- Adelia Carstens & Heinrich Grebe (red.),** *Taallandskap. Huldigingsbundel vir Christo van Rensburg.* Pretoria: Van Schaik, 2001. 178 blz. ISBN 0 627 02500 5. Prijs: ZAR 99,95.

Op de Zuid-Afrikaanse Letterenfakulteiten wordt en is fors geherstructureerd. Daarbij hebben sommigen – onder wie M.C.J. van Rensburg, hoogleraar Afrikaanse Taalkunde en laureaat van deze bundel – binnen hun instelling nieuwe taken op zich genomen. Het is dus niet vreemd om in *Taallandskap* een (verlate) feestbundel te zien naar aanleiding van Van Rensburgs vertrek bij het Departement Afrikaans. Maar in feite gaat het om de late realisatie van een al oud initiatief om Van Rensburg te huldigen voor zijn bijdrage aan de Afrikaanse taalkunde. Het boek is hem aangeboden op het jaarlijkse LSSA/LVSA-congres van begin juli 2001 te Bloemfontein.¹

De bundel omvat zeventien artikelen, waaronder drie van niet-Zuid-Afrikanen. Op één na gaan ze allemaal over het Afrikaans. Het geheel wordt voorafgegaan door een voorwoord en een lijst van Van Rensburgs publicaties. Op deze lijst ontbreken jammer genoeg 'n *Verkenning van Afrikaans: gister en Taalvariëteite en die wording van Afrikaans in Afrika* (Bloemfontein: Patmos; 1989 resp. 1990). Dit zal wel een abuis zijn, want in het artikel van co-redacteur Heinrich Grebe worden beide genoemd.

In Van Rensburgs werk zijn drie lijnen te onderscheiden: taalvariatie, het ontstaan van het Afrikaans, met nadruk op tweedetaalverwerving en creolisatie, en een beetje taalpolitiek. Niet toevallig kunnen bijna alle bijdragen in *Taallandskap* ook langs deze lijnen ingedeeld worden, met respectievelijk vijf, zeven en drie artikelen voor taalvariatie, diachronie en taalpolitiek. Slechts twee bijdragen vallen zo buiten de boot: Kas Deprez (postuum) over taal en nationale identiteit in België en Jac Conradie over de *se*-possessief. Het laatste kan echter, vanwege een lijntje met de diachronie, als

appendix bij de diachrone artikelen.

In deze bespreking zal ik me richten op bijdragen die gaan over ontstaan of diversificatie van de syntaxis en morfonologie van het Afrikaans. Dit betekent o.a. dat de derde ‘afdeling’ (Anita de Villiers over het Afrikaans in KwaZulu–Natal, de bijdragen over taalpolitiek door Theo du Plessis en Vic Webb alsook Kas Deprez’ artikel) onbesproken blijft. Over blijft een gedeelte van taalvariatie en diachronie.²

Taalvariatie

Een achtergrondartikel in deze afdeling is “Die ontwikkeling van die Afrikaanse variasetaalkunde” van Hans du Plessis. Deze laat o.a. zien hoe ondanks eerdere aanzetten eerst allerlei ‘alboecentristische’ remmingen moesten worden afgeworpen voordat in het onderzoek de huidige indeling van het Afrikaans in drie grote dialecten kon doorbreken. Jammer genoeg is Du Plessis door de (terechte) nadruk op Van Rensburgs werk wat karig met verwijzingen naar andere studies uit de jaren ‘80. (Maar zie noot 2 bij Coetzee’s artikel.)

De drie grote dialecten zijn het (West-)Kaaps, het Oost-Kaaps of Oostgrens-Afrikaans en het Oranje-Rivier-Afrikaans, dat vooral door afstammelingen van de Khoekhoen (Hottentotten), zoals de Griekwa’s, gesproken wordt. Hoewel alledrie ‘creolide’ genoemd mogen worden, geldt dat het minst voor het Oost-Kaaps, waaruit via de Grote Trek het noordelijk Afrikaans ontstaan is, dat weer de basis vormt voor het standaard-Afrikaans. De drie dialecten zijn elk met een artikel vertegenwoordigd:

Anna Coetzee bespreekt de morfosyntaxis van het Kaaps van de wijngaardarbeiders rond Worcester. Ze wijst o.a. op verdergaande deflexie in de werkwoorden *hê* ‘hebben’ en *wees* ‘zijn’ (d.w.z. *is* ‘zijn’ en *het* ‘hebben’ als persoonsvorm en infinitief i.p.v. alleen maar persoonsvorm zoals in standaard-Afrikaans). Verder is ingebede V2 normaal na *dat*, *sodat*, *omdat*, wat samen met “eindrelevering” (d.w.z. NP/PP-

over-V) deelzinnen met een hoog SVO-gehalte kan opleveren. Echter, uit de data blijkt dat eindrelevering – anders dan Coetzee beweert – in geen enkele context verplicht is, terwijl AP’s en participia niet aan dit type extrapositie meedoen. Bovendien is ingebede V2 verboden in relatiefzinnen en bijzinnen ingeleid door *wat* ‘terwijl, zodat, totdat, enz.’. Dit dialect lijkt dus qua woordvolgorde nog steeds op een West-Germaanse SOV+V2-taal. Desondanks komt het op ons vreemd over met zijn extrapositie van NP’s, het voegwoord *wat*, *raak* ‘worden’ als hoofd- én hulpwerkwoord, verdubbeling van voorzetsels met achterzetsels (locatief *in ... in*, instrumenteel *met ... saam*), enz.

Volgens Coetzee komt een deel hiervan ook voor in het Oranje-Rivier-Afrikaans (ORA). Dit wordt bevestigd door het artikel van G.J. van Jaarsveld, A.G. Jenkinson & A.S. de Wet, dat ORA en SwAV (“Swart Afrikaans van die Vrystaat”) vergelijkt in het kader van de “intertaaltheorie” (men leze: contactlinguïstiek en creolistiek). Volgens de aangelegde criteria blijkt het niet als moedertaal gesproken SwAV pidginkenmerken te vertonen, terwijl het ORA meer van een creooltaal wegheeft. Daarbij postuleren de auteurs voor beide variëteiten “SVO-volgorde, ook in bysinne”, zij het zonder inversie in het SwAV.

Nu spreken zij al van SVO als niet meer dan het hulpwerkwoord ‘links’ staat. Gezien de voorbeelden lijkt het me echter beter ook het ORA SOV+V2 te noemen met (m.i. optionele) ingebede V2 in *dat*-zinnen (maar wederom niet in relatieve bijzinnen). Het SwAV daarentegen heeft V2 gegeneraliseerd tot een finiete positie achter het subject in hoofd- en bijzinnen, terwijl infinitieven en participia ‘achteraan’ staan modulo een klein beetje eindrelevering. SwAV is dus SOV en INFL-mediaal, zonder V2.

Voor het overige is dit artikel rijk aan soms nieuwe feiten. Zo blijkt het ORA het pidginachterzetsel *saam* ‘met’ bewaard te hebben in bijv. *voetsam* ‘met behulp van de voeten’. En *aange-noomde* i.p.v. standaard *aangenome* (*kind*) ver-

toont anders dan standaard *gebreekte (stok)* menging van zwakke en sterke participiale flexie, wat moeilijk vereenvoudiging genoemd kan worden

Tegenover deze twee morfosyntactisch georiënteerde artikelen staat een grotendeels morfonologisch artikel van Heinrich Grebe over het Overbergs, het dialect gelegen tussen het West-Kaaps en het 'eigenlijke' Oostgrens-Afrikaans. Aangezien Grebe aan de hand van zeven pagina's transcriptie en twaalf kenmerken kan aantonen dat Oostgrens- en Overbergs Afrikaans nauwelijks van elkaar verschillen, ligt m.i. een nieuwe, overkoepelende naam voor de hand. Verder heeft Grebe gelijk dat een en ander impliceert dat het oorspronkelijke standaard-Afrikaans behalve een Transvaalse ook een Kaapse basis kan hebben, mede gezien de deelname van veel Kaaplanders aan de eerste standaardisatie. Maar merk op dat het noorden geleidelijk de overhand heeft gekregen met bijv. een nieuwe uitspraak van de verkleinvormen, terwijl veel wisselvormen van het Transvaals en Oost-Kaaps substandaard verklaard zijn. Om maar een paar uit Grebes artikel te noemen: de palatalisatie in *kjerk, sjeld* 'geld' – *ken/kin* i.p.v. *kan* 'kunnen' – *gaat* i.p.v. *gaan*.

Diachronie

In deze 'afdeling' vervult de bijdrage van Ernst Kotzé enigszins de functie van achtergrondartikel vanwege een snel overzicht over Afrikaans-en-creolistiek van 1899 tot heden. Aan bod komen Hesseling, Valkhoff contra de Zuid-Afrikaanse filologen, Markey met zijn creolisatie-maatstaf, en de jongste periode waarin door het terugtreden van het "albicentrisme" en ontwikkelingen in de creolistiek veel van de oude kregelheid verdwenen is. Merkwaardig genoeg wordt daarbij het werk van Roberge niet genoemd en ook mis ik voor de tijd tussen Hesseling en Valkhoff de namen van de Zuid-Afrikanten J.J. le Roux en Franken (en eigenlijk ook Nienaber). Ruimtegebrek zal hier wel de ver-

klaring zijn want Kotzé maakt ook nog een koppeling naar de variëteiten van het Afrikaans en naar de opmars van niet-standaardvormen sinds 1994. De voortgaande deflexie van *hê* en *wees* bijvoorbeeld lijkt door te dringen in West-Kaaps colloquiaal standaard-Afrikaans.

De overblijvende diachrone artikelen, van ondergetekende en Paul Roberge, bespreken specifieke constructies in het Afrikaans en de mogelijke rol van substraatsprekers bij het ontstaan ervan.

In mijn eigen artikel bespreek ik de Afrikaanse associatiefconstructies en de substraat- en superstraat-hypothesen betreffende hun herkomst. Het gaat hier om constructies als *Pa-hulle* en *Pa-goed* (naast nog drie andere). De algemene structuur is m.i. "X (en) hullie/zij" (vgl. *John-them*) en ik sluit me aan bij de Khoekhoese substraathypothese van Nienaber, maar verwijst verder naar dergelijke constructies in de talen en Maleise dialecten van Oost-Indonesië, waar veel slaven vandaan kwamen.

Paul Roberge bewandelt een andere weg bij de demonstrativa *hierdie* 'deze, dit' en *daardie* 'die, dat'. Hij interpreteert ze als Kaapse hybride heranalyses van Nederlandse colloquiale structuren met de zinsinitiële aandachtstrekkers *hier* en *daar*. Ze konden echter moeilijk doorbreken, omdat het acrolect over *deze/deuze* en *die* beschikte, wat tot in het basilect doorgedrongen was. Pas toen in het lagere mesolect *die* het van *de* gewonnen had, werd daar een alternatieve demonstratief noodzakelijk, waarvoor het basilectale *daardie* gekozen werd. Vandaar de plotselinge en late doorbraak (vanaf 1860) van een morfologische structuur die al in het Kaapse pidgin van de 17e of 18e eeuw bestaan kan hebben en waarvoor we één, geïsoleerde attestatie hebben in een brief uit 1797.

Dan rest nog Jac Conradies artikel over de *se*-possessiefconstructie onder de mooie titel "Hond se gedagte ['achterdocht'] en ander ingewings oor *se*". Dit artikel biedt een staalkaart van de vele lezingen die de constructie zoal kan krijgen, zoals genitivus subjectivus en objectivus

(*my dogter se troue, die kind se opvoeding*), een *hebben*-presuppositie (*die honde se doel*), een causatieve relatie (*J.H.H. de Waal se boek*), enz., maar ook specificatie van tijd, plaats, duur en waarde (*vandag se kinders, maande se gesukkel, 'n uur se praat, tien rand se piesangs*, enz.).

Het geheel roept om een diachrone verklaring, want onze omschreven possessief kan veel minder, o.a. omdat het omschrijvende pronomen beperkte referentiemogelijkheden heeft. Jammer genoeg biedt Conradie alleen het begin van een antwoord, dat mij niet overtuigen kan. Zo is zijn basisidee dat de *se*-genitief de belangrijkste kenmerken van de (iconische) SVO-volgorde (met een bijbehorend “gebeuremodel”) weerspiegelt, voor kritiek vatbaar: het Afrikaans is nl. – zoals Conradie zelf aangeeft – alleen SVO in V2-zinnen met een enkelvoudig predikaat. En ook is onduidelijk hoe de verschillen met het zeker SVO zijnde Engels verklaard moeten worden en wat we aanmoeten met preminale possessieven in SOV-talen.

De samenstelling van een bundel wordt veelal door het toeval gedicteerd, wat ik bij deze bundel wat gemaskeerd heb door mijn thematische selectie, die een door toeval representatief beeld geeft van het desbetreffende onderzoek: veel aandacht voor taalvariatie en mogelijke intertaalachtergronden daarvan in Zuid-Afrika; aandacht voor het hoe en wat van structurele veranderingen vooral in het buitenland. Waar het nog wat aan ontbreekt is een toepassing van de laatste benadering op de resultaten van onderzoek vanuit de eerste. D.w.z. de creolistische benadering van Van Jaarsveld e.a. moet handen en voeten krijgen. Wat verklaart bijv. het pidginachterzetsel *saam* ‘met’, het behoud ervan in ora *voetsam* ‘te voet’, en het bestaan van nonstandaard circumposities zoals instrumenteel *met ... saam*?³ Onderzoek over dit soort onderwerpen zal overigens wel snel beginnen want de eerste aanzetten zijn er al. In dat opzicht is mijn keus uit deze bundel niet meer dan een representatieve momentopname. En aan het

festschrift-karakter is het dan te danken dat er ook nog andere artikelen in staan, waaronder overigens een paar lezenswaardige.

Hans den Besten

Noten

- 1 LSSA/LVSA: Linguistic Society of Southern Africa / Linguïste-Vereniging van Suider-Afrika.
- 2 Verder vallen af: (a) bij Taalvariatie: Lawrie Barnes over Afrikaans gevangenisbargoens en (b) bij Diachronie: Wannie Carstens over het taalbewegingendebat – Fritz Ponelis over de Hollandse samenleving aan de Kaap – J.C. Steyn over de gevolgen van de tweede Boerenoorlog voor het Afrikaans – en Hester Waher over de lotgevallen van een paar Franse leenwoorden.
- 3 Mogelijke factoren voor een antwoord zijn m.i.: postpositionele substraattalen, onjuiste reconstructie van het Nederlandse systeem van circumposities en achterzetsel-partikels bij ongestuurde T2-verwerving, en volksetymologie.

Kate, Lambert ten (1710). *Gemeenschap Tussen de Gottische spraeke En de Nederduytsche*. Fotomechanische herdruk ingeleid en bezorgd door Igor van de Bilt en Jan Noordegraaf. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, 2001. 84 blz. ISBN 90 72365 69 0 € 10,00 (excl. verzendkosten).

Kate, Lambert ten (1723). *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduytsche sprake*. Facsimile-editie met een Nederlandse en Engelse inleiding door Jan Noordegraaf en Marijke van der Wal. Alphen aan den Rijn: Canaletto, 2001. 2 delen, 743 + 749 blz. ISBN 90 6469766 3. Intekenprijs € 115.

‘Lambert ten Kate behoort tot de beroemdheden die meer geprezen dan gelezen worden’, zo begint C.G.N. de Vooys een opstel in *de Nieuwe Taalgids* van 1923. Igor van de Bilt, Jan Noordegraaf en Marijke van der Wal willen daarin nu, ruim tachtig jaar later, verandering brengen. In 2001 hebben zij namelijk de twee belangrijke taalkundige werken van Lambert ten Kate opnieuw uitgegeven. Dat is een uiterst verheugend feit. De waarde van het werk van Ten Kate voor de historische taalkunde staat buiten kijf. Ten Kate geldt als grondlegger van de vergelijkende grammatica van de Germaanse talen, en de *Aenleiding* als de eerste historische grammatica van het Nederlands. In de inleidingen op de heruitgaven – die elkaar gedeeltelijk overlappen – wordt het belang van Ten Kates boeken nog eens onderstreept.

De *Gemeenschap* bestaat uit een brief aan die andere belangrijke achttiende-eeuwse taalkundige en oudere vriend van Ten Kate, Adriaen Verwer, gevolgd door een lange lijst woorden die in het Nederlands en Gotisch gelijkkluidend zijn, en voorbeelden van Gotische verbuigingen en vervoegingen. Op grond hiervan kwam Ten Kate tot enkele originele inzichten. Hij doorzag de systematiek in de Gotische werkwoorden en verdeelde ze in zes klassen, hij onderkende de regelmatige klinkerwisseling in de werkwoordsvervoeging die Jacob Grimm later *Ablaut* noemde, en hij ontdekte dat de klemtoon in de

Germaanse talen op de wortel en niet op prefixen of uitgangen valt, maar zijn belangrijkste conclusie was wel dat het Nederlands samen met de andere Germaanse talen, waaronder het Gotisch, ‘uyt eene en dezelfde moeder gesproten zyn’. Hiermee week hij af van Verwer en andere geleerden, die meenden dat het Nederlands was voortgekomen uit het Gotisch.

De ideeën van de *Gemeenschap* werkte Ten Kate in het volgende decennium uit tot de vuistdikke *Aenleiding*. Het eerste deel van dit werk bestaat hoofdzakelijk uit veertien dialogen tussen N. (Anonymus Batavus, namelijk Adriaen Verwer) en L. (Lambert ten Kate). Deze dialogen handelen over het belang van de taalkunde, de verspreiding van de talen in Europa, de Nederlandse spraakklanken, en de verbuigingen en vervoegingen in het Nederlands. Voorts geeft Ten Kate een vergelijking van de onregelmatige werkwoorden in de Germaanse talen, waarbij hij de regelmatigheden van de sterke werkwoorden in de Germaanse talen aantoot. Allerlei zaken komen in dit deel ter sprake, zoals dialect- en stijlverschillen binnen het Nederlands, de Nederlandse spelling en grammaticale verschijnselen. Ten Kate stelt als eerste een lijst met klankovereenkomsten tussen de Germaanse talen op en ontwerpt als eerste een fonetisch schrift. Het tweede deel van de *Aenleiding* is een etymologisch woordenboek waarin, na een lange inleiding, twee lijsten van Germaanse woorden gegeven worden die zijn afgeleid van de wortels van sterke werkwoorden.

In alle taalverschijnselen tracht Ten Kate de regelmaat en systematiek te achterhalen, waarbij zijn uitgangspunt is dat men ‘de Taelwetten moet vinden en niet maken’. Het tweede deel bevat dan ook ‘twee proeven van *geregelde afleiding*’ [cursivering NvdS]. Ten Kate baseert zijn etymologieën dus telkens op de systematiek binnen de Germaanse talen, anders dan zijn voorgangers, die etymologie bedreven door op vrij willekeurige wijze letters te verplaatsen, te veranderen, toe te voegen of weg te laten, en die zo veel mogelijk trachtten Nederlandse

woorden te herleiden tot Latijnse, Griekse of Hebreeuwse.

Dat Ten Kates werk een heruitgave verdient, is duidelijk. De vraag is echter wat voor soort heruitgave. Er zijn in de huidige tijd diverse mogelijkheden. In volgorde van weinig tot zeer bewerkelijk: in de vorm van een kopie (fotomechanisch, facsimile) al dan niet met inleiding; digitale uitgave als plaatje; idem als tekst; op enigerlei wijze geëditteerde uitgave; en tot slot een hertaling. De keuze hangt af van het doel en de doelgroep van de heruitgave. Wat wordt hierover gezegd in de heruitgaven van Ten Kate?

In de uitgave van de *Gemeenschap*, die de inleiders kenmerken als 'sober' en 'bescheiden', wordt als doel vermeld 'een aantal geïnteresseerden op eenvoudige wijze directe toegang te verschaffen tot de tekst uit 1710' en 'een positieve bijdrage te leveren aan het cultureel-erfgoed management van de Nederlandse taalkunde in het algemeen en aan de herwaardering van de Nederlandse taalkunde in de achttiende eeuw'. In de heruitgave van de *Aenleiding*, die bestaat uit twee luxe gebonden delen en een overeenkomstige prijs, worden veel minder woorden besteed aan doel en doelgroep. Alleen de laatste zin van de inleiding geeft opening van zaken. Deze zin luidt: 'Ten Kates magnum opus zal, nu het in reprint gemakkelijker beschikbaar is, een uitdagend onderzoeksobject en een nog lang niet volledig geëxploreerde bron van kennis, inzicht, observaties en feitenmateriaal blijken te zijn.'

Kennelijk is beschikbaarheid een belangrijke reden voor de heruitgaven geweest. Ook zonder de heruitgaven is Ten Kates werk echter vrij goed beschikbaar. Volgens Picarta is de originele editie van de *Aenleiding* in veertien openbare bibliotheken aanwezig, en die van de *Gemeenschap* in elf (de facsimile-editie in acht respectievelijk drie plaatsen). Op een eenvoudige antiquariatenwebsite wordt ten minste één exemplaar van de *Aenleiding* aangeboden. Het werk duikt bovendien regelmatig op veilingen op: in 1999 is het bijvoorbeeld voor 210 gulden op een veiling verkocht en in 2000 is het zelfs

tweemaal aangeboden: eenmaal is het afgeslagen voor 350 gulden en de tweede keer is het voor 440 gulden weggegaan. Wie wil kan dus Ten Kates werk lenen of kopen.

De heruitgave ontruikt Ten Kates boeken evenmin aan de vergetelheid, want daarin zijn ze nooit terechtgekomen. Ten Kates werk, zo blijkt uit de inleidingen bij de heruitgaven, ontving direct erkenning in binnen- en buitenland (met name in Duitsland), en die erkenning heeft tot op heden standgehouden.

Onbereikbaar of onbekend is het werk dus niet. Wel is het werk voor niet-specialisten ontoegankelijk geworden. Daarvoor zijn praktische en inhoudelijke redenen: de wijldropigheid van de tekst, het feit dat in het tweede deel alle betekenissen van woorden uitsluitend in het Latijn vermeld worden, maar bovenal: de onbetrouwbaarheid van het taalmateriaal en de interpretatie daarvan, die deels inmiddels achterhaald zijn. Daarom zou ik persoonlijk eigenlijk liever een ander soort heruitgave hebben gezien, namelijk een digitale (dus doorzoekbare) met een moderne inleiding waarin per hoofdstuk of groep hoofdstukken een samenvatting wordt gegeven met inhoudelijk commentaar. In Nederland en Vlaanderen is niemand tot het schrijven van een dergelijk commentaar zo goed geëquipeerd als de huidige inleiders.

Ik begon dit stuk met mijn vreugde over de heruitgave uit te spreken. Vervolgens temperde ik die vreugde enigszins. Ik eindig graag crescendo. Iedere heruitgave, op welke wijze ook gerealiseerd, is een prestatie, en zeker een heruitgave van de hier gerealiseerde omvang. Dat maar liefst acht instanties financiële steun hebben gegeven, bewijst dat er belangstelling bestaat voor historische taalkunde en historisch-taalkundige werken. Hopelijk tonen neerlandici in binnen- en buitenland evenveel belangstelling en gaan zij massaal over tot de aanschaf van deze prachtuitgaven. Alleen op die manier zullen heruitgaven, van welke aard dan ook, mogelijk blijven.

Nicoline van der Sijs

Liesbeth Degand. *Form and Function of Causation. A Theoretical and Empirical Investigation of Causal Constructions in Dutch.* Studies op het gebied van de Nederlandse Taalkunde 5. Leuven: Peeters, 2001. 218 blz. ISBN 90 429 0929 3 € 30.

Het betoog zoals dat zich ontvouwt in Degands studie naar de uitdrukking van causaliteit in taal kan als volgt worden samengevat (de voorbeelden zijn door mij verzonnen). De zinnen (1)-(3) drukken globaal hetzelfde uit, maar kennen verschillende uitdrukkingvormen. De a- en b-varianten verschillen onderling steeds op dezelfde wijze in interpretatie.

- (1) a. Mijn zoontje kon fietsen omdat ik hem steunde.
b. Mijn zoontje kon fietsen doordat ik hem steunde.
- (2) a. Vanwege mijn steun kon mijn zoontje fietsen.
b. Door mijn steun kon mijn zoontje fietsen.
- (3) a. Ik liet mijn zoontje fietsen.
b. Ik deed mijn zoontje fietsen.

(1)a verschilt van (1)b op grond van de aard van de causale relatie: in (1)a wordt de reden gegeven voor het feit dat mijn zoontje fietsen kon; in (1)b wordt de oorzaak daarvoor uitgedrukt. Het verschil zit hem met name in de opstelling van de ik-figuur: in (1)a is de ik-figuur bereid om de genoemde actie te ondernemen; in (1)b is de ik-figuur slechts een onderdeel van de actie die het fietsen mogelijk maakt. In het laatste geval wordt voor de ik-figuur geen keuzemogelijkheid verondersteld. Datzelfde onderscheid tussen reden en oorzaak vinden we terug in (2), maar nu uitgedrukt door prepositieconstituenten, en met enig informatieverlies (*hem* uit de zinnen (1) is impliciet gebleven). In de zinnen (3) vinden we het reden/oorzaak-onderscheid terug in ergatieve

constructies, met nog meer informatieverlies (er is alleen een indicatie van een reden/oorzaak, zonder duidelijkheid over de inhoud daarvan). Alvorens één van de zinnen (1)-(3) te uiten, hebben volgens Degand taalgebruikers bepaalde systematische keuzes gemaakt op grond van de mate waarin ze informatie hebben of kwijt willen over de gebeurtenis, en de mate waarin de participanten een eigen keuze hebben gehad bij te dragen aan de gebeurtenis.

Deze weergave van het betoog zoals zich dat in het boek ontwikkelt was dankzij de heldere compositie niet moeilijk. Het aantonen van de genoemde verschillen en overeenkomsten is echter niet vanzelfsprekend. Aan de ene kant is het de vraag of andere eigenschappen van zinnen niet ook relevant hadden kunnen zijn; aan de andere kant is het de vraag hoe betekenisvol de gevonden eigenschappen uiteindelijk zijn. Op beide vragen geeft Degand duidelijk en gedetailleerd antwoord, door empirisch onderzoek naar de eerste vraag, en theoretisch onderzoek naar de tweede (zie de ondertitel van het boek). Hieronder geven we eerst hoofdstukgewijs een overzicht van het boek, om daarna de antwoorden van Degand op beide vragen te beoordelen.

De overeenkomst die bestaat tussen de zinnen (1)-(3) is gebaseerd op een gemeenschappelijke betekenis. In haar voorwoord maakt Degand haar positie duidelijk: taalkunde kan gericht zijn op het bestuderen van overeenkomstige (vorm)structuren, of op het bestuderen van vormen met een gemeenschappelijke betekenis. Zij kiest voor de laatste benadering, en wel voor een theoretisch kader dat Systemisch Functionele Grammatica (hierna: SFG) wordt genoemd (zie het werk van de grondlegger M. Halliday. Overigens speelt kennis van het regelsysteem van SFG alleen in het eerste hoofdstuk een overheersende rol).

In het eerste hoofdstuk wordt het theoretisch kader uit de doeken gedaan. We geven hier alleen een impressie van de karakteristieken van SFG. De theorie is holistisch, maar ook

modulair. Het is een generatief model, waarbij intentie en communicatieve situatie het uitgangspunt vormen. Een spreker of schrijver leidt een uiting af door het cumulatief selecteren van kenmerken die allereerst de communicatieve situatie, vervolgens de betekenis en als laatste de specifieke vormkenmerken definiëren. Voor een definitie van de situatie moeten er binnen drie modules kenmerken worden geselecteerd: field, tenor and mode. Deze driedeling blijft bij het kiezen van taalinterne karakteristieken in stand in de vorm van drie metafuncties die nader gespecificeerd moeten worden: de ideationele, de interpersonele, en de tekstuele functie. Binnen deze metafuncties worden de keuzes steeds preciezer (ofwel: *delicater*), totdat het niveau van daadwerkelijke lexicale en fonologische specificatie is bereikt. De keuzemogelijkheden worden gerepresenteerd in wijdvertakte (combinaties van) netwerken, die gezamenlijk de grammatica van een taal representeren. Een richtlijn bij het afleiden van de netwerken uit de grammaticale en functionele waarnemingen is het Humboldtiaans principe: er is een één-op-één-relatie tussen vorm en betekenis. Als voor een bepaald betekenissenmerk (ofwel knoop in het netwerk) verschillende gelexicaliseerde vormen beschikbaar zijn, verdient dat kenmerk nadere specificatie. Als dus een causale situatie met behulp van zowel (1), (2), als (3) kan worden uitgedrukt, dan moet het mogelijk zijn deze vormen nader in termen van betekenis- of gebruiksverschillen te onderscheiden.

In het tweede hoofdstuk worden de vormen in (1)-(3) op vormkenmerken geanalyseerd, en wordt frequentie-onderzoek naar causale connectieven en voorzetsels verricht. Het is interessant om te zien dat oorzaken en redenen met name door voegwoorden (zoals in (1)) en voorzetsels (zoals in (2)) worden uitgedrukt, terwijl het uitdrukken van een gevolg of effect met name door bijwoorden wordt gedaan. *Doen* en *laten* (zoals in (3)) drukken een gevolg uit. De (voegwoordelijke) bijwoorden vormen samen

met de voegwoorden één groep causale connectieven. Op basis van het frequentieonderzoek beslist Degand om met name door te gaan met onderzoek naar *omdat*. Dit connectief heeft in de gekozen corpora de hoogste frequentie, en bevat in termen van keuzen in het netwerk de meest algemene eigenschappen. Het hoofdstuk eindigt met de introductie van het begrip ‘grammaticale metafoor’: de zinnen zijn elkaanders grammaticale metafoor, omdat ze hetzelfde uitdrukken in andere grammaticale categorieën (lees: andere keuzen in het lexico-grammaticale deel van de netwerken). In SFG is dat eigenlijk een anomalie, vanwege het Humboldtiaans principe. Grammaticale metaforen kunnen dus alleen bestaan als de keuze van een afwijkende categorie een bepaalde functie heeft. Uit de hoge frequentie van connectieven in het algemeen en *omdat* in het bijzonder, mogen we afleiden dat *omdat* een grammaticaal letterlijke afleiding is, terwijl preposities en causale hulpwerkwoorden grammaticaal figuurlijk zijn. Degand verdedigt deze stellingname in de hoofdstukken 4, 5 en 6.

Het derde hoofdstuk bevat een bespreking van de literatuur over connectieven, waarbij twee punten met name worden uitgewerkt. Startpunt van de realisering van een causaal connectief is de analyse van een causale situatie. Zij baseert zich op een voorstel waarbij causale connectieven een presuppositie dragen: *p omdat q* heeft een presuppositie $Q > P$ (normaal gesproken, als Q dan P). Omdat presuppositie en connectief onlosmakelijk verbonden zijn, gebruikt Degand de presuppositie als de karakterisering van de causale situatie. Het uitspellen van presuppositie naar specifiek connectief in een netwerk wordt dan mogelijk. Ze laat tevens zien hoe diverse in de literatuur gehanteerde interpretatievarianten (waaronder epistemische en speech act interpretatie) passen binnen de drie SFG-metafuncties ideationeel, interpersoneel en tekstueel.

In hoofdstuk vier wordt onder meer besproken wat het kenmerkende verschil is tussen (1)a en (1)b. In SFG-termen is de relatie in (1)a vol-

itioneel (de ik neemt welbewust deel aan de handeling), terwijl die in (1)b non-volitioneel is (de ik is een willoze participant). Beide interpretaties vallen onder de ideationele metafunctie. De interpersonele metafunctie zou bijvoorbeeld weerspiegeld worden in *Mijn zoontje kan fietsen, omdat ik hem niet meer steun*. Deze zin klinkt wat merkwaardig, maar de interpretatie zou kunnen zijn dat uit het feit dat ik hem niet meer steun, ik afleid dat mijn zoontje kan fietsen. De zin *Mijn zoontje kan fietsen, want ik steun hem niet meer* klinkt heel wat beter, en Degand heeft daar een verklaring voor: bij *want* verschuift het perspectief zodanig, dat de *want*-zin voor rekening van de spreker komt, terwijl de *omdat*-zin in hetzelfde perspectief blijft. Deze en andere delicate gebruiksverschillen tussen *want*, *omdat* en *doordat* worden aangetoond met behulp van diverse corpusanalyses. De soort causaliteit, perspectiveering en volitionaliteit zijn onder meer kenmerken die de gebruiksverschillen bepalen. Deze kenmerken zouden dus vorm moeten krijgen in het causaliteitsnetwerk van SFG.

In het vijfde hoofdstuk komen de causale voorzetsels zoals in de zinnen (2) aan bod. Om aan te tonen dat de voorzetsels een metaforische variant zijn en geen letterlijke, moet worden bewezen dat causale voorzetsels slechts specifiek kunnen worden ingezet. Degand toont aan dat ze alleen met een ideationele functie kunnen voorkomen, en bovendien een andere informatieverdeling in de zin toelaten (bijvoorbeeld, ten opzichte van de zinnen (1) vervalt in de zinnen (2) de rol van *hem*). Binnen de beperkte functie van de voorzetsels blijft echter het verschil in subjectiviteit (tussen (2)a en (2)b) bestaan. Degand toont de overeenkomsten en verschillen aan met behulp van corpusanalyse en reductieve uitbreidingstesten.

In het zesde hoofdstuk analyseert Degand de causale hulpwerkwoorden *doen* en *laten* in perifrastische constructies (de zinnen (3)). Het is hier wat lastiger om de vigerende literatuur te koppelen aan de eisen die de gedachte van grammaticale metafoer aan de causale hulp-

werkwoorden stelt, maar ook hier toont ze aan dat de constructies ideationeel van functie zijn, terwijl hun verschillen berusten op de verschillen in volitionaliteit van de veroorzaker (*ik* in (3)) en de veroorzaakte (*mijn zoontje* in (3)).

Op dit punt in het zesde hoofdstuk meen ik een ongerijmdheid te zijn tegengekomen. De beoordeling van volitionaliteit hangt af van de beoordeling van de rollen van de participanten ((in)directe causaliteit hangt af van de participanol, volgens p. 194-199), maar dat zou een interpersonele metafunctie impliceren. Als grammaticale metafoer moet de perifrastische constructie echter beperkt blijven tot de ideationele metafunctie. Het is mij niet duidelijk geworden of ik deze redenering mag maken, en zo ja, hoe ernstig een tweede metafunctie voor de grammaticale metafoer is.

Het zesde hoofdstuk bevat naast een overzicht van de conclusies een vooruitblik naar toekomstig werk dat zich af kan spelen op diverse gebieden: SFG-theoretisch, vergelijkend taalkundig, computationeel en psycholinguïstisch onderzoek.

Tot besluit wil ik overwegen in hoeverre het Degand is gelukt de voor haar betoog relevante eigenschappen te onderscheiden, en hoe betekenisvol die eigenschappen zijn.

De eerste vraag luidt of Degand de juiste eigenschappen van constructies als die in (1)-(3) heeft onderscheiden. Niet alles wat Degand zegt is onomstreden (bij epistemische interpretatie moet de weergegeven causaliteit omgekeerd zijn aan de onderliggende causaliteit, volgens Degand – daar kan men over twisten), maar haar analyse is zeer compleet, in literatuurbespreking en de in corpora gevonden feiten. Degand gebruikt corpusanalytische gegevens, maar volgt haar eigen analyse. Een voorbeeld daarvan vinden we vanaf p. 150: het resultaat van een analyse geeft niet weer wat volgens de hypothesen het geval moet zijn. Het blijkt dat het voorzetsel *wegens* onevenredig vaak in de krantenteksten voorkomt. Analyse

van enkele gevallen leert dat er sprake is van een typisch juridisch gebruik. Na weglating van de resultaten met *wegens* komt de hypothese keurig uit. De resultaten van corpusanalyses leiden bij Degand zelden in eerste instantie tot de gewenste conclusies: pas bij nadere beschouwing blijken de hypothesen uit te komen. Deze nadere interpretatie brengt meestal ook meer inzicht met zich mee. De sterke kanten van het boek zijn dan ook de veelzijdige bespreking van de literatuur, en de 'probleemgestuurde aanpak' van de taalkundige analyses. De getoonde feiten en inzichten waren meestal niet nieuw, maar worden dankzij de vraagstelling wel in een geheel nieuwe samenhang gepresenteerd. De corporale feiten dragen bij aan de overtuigingskracht van het betoog.

De tweede vraag luidt hoe betekenisvol de gevonden eigenschappen zijn. Degand gaat uit van SFG, en probeert de onderzoeksresultaten in dat kader onder te brengen. De analyse van met name het kenmerk perspectivering bij causale relaties is overtuigend, en past uitstekend in het SFG-paradigma. Het boek zelf is echter geen 'SFG-boek': ontoegankelijk door het jargon en de overvloed aan systemische kenmerken, waarvan de grafische representatie in een netwerk het belangrijkste doel schijnt te zijn. Wat me echter niet heeft overtuigd is de noodzaak of desnoods waarde van het begrip grammaticale metafoer. Voor het betoog heeft het een duidelijke retorische functie, maar wat kun je er nu taalkundig mee? SFG legt lexico-grammaticale keuzemogelijkheden vast. Een grammaticale metafoer is dan een anomalie: bij gelijke keuzes horen verschillende grammaticale mogelijkheden. Degand claimt dat connectieven de 'letterlijke' variant representeren: een causale situatie kent twee verbonden proposities. Ze laat vervolgens zien dat er duidelijke verbanden en verschillen bestaan tussen de letterlijke en metaforische invullingen van een causale situatie. Deze resultaten kunnen vastgelegd worden in die grammatica. Daarmee is de metafoer qualitate qua verdwenen, want er

zijn keuzeverschillen gespecificeerd in het systeem. Een mogelijke toegevoegde waarde van het begrip metafoer zou nog kunnen zijn dat de metafoer diachroon kan worden geïnterpreteerd: ooit werd causaliteit uitsluitend uitgedrukt met twee proposities, later zijn de voorzetsels en de causale hulpwerkwoorden gekomen. Zoals het lexicon versteende metaforen kent, kent de SFG-grammatica in dat geval versteende grammaticale metaforen. Deze gedachte heeft Degand niet geopperd, en dat is maar goed ook. De afleiding van causatieve werkwoorden als *drenken* ('laten drinken') en *zetten* ('doen zitten'), uit *drinken* en *zitten*, is ontstaan uit een actief morfologisch procédé in de zesde eeuw, volgens Te Winkel (1859). De zinsconstructies waarmee causaliteit met behulp van de huidige connectieven werd uitgedrukt hebben pas in het Middelnederlands definitief vorm gekregen (Weerman, 1989). Deze volgorde spreekt (een diachrone interpretatie van) de grammaticale metafoer tegen. Metaforen zetten in het algemeen aan tot het toekennen van nieuwe betekenissen aan oorspronkelijke begrippen: hier lijkt me dat ongewenst.

Naast mijn bezwaren tegen het gebruik van een theoretische term als grammaticale metafoer vond ik de afwerking van het boek niet optimaal, gezien de talrijke tekstverwerkingsfouten. Dat neemt niet weg dat ik het boek met plezier gelezen heb, vanwege de scherpe observaties, de heldere uitleg en de samenhang in het betoog.

Luuk Lagerwerf

Bibliografie

- Weerman, F. (1989).** *The V2 Conspiracy. A synchronic and a diachronic analysis of verbal positions in Germanic languages.* Dordrecht: Foris Publications.
- Winkel, L. A. te (1859).** Over de causatieve werkwoorden. *De Taalgids* 1, 147-162. Beschikbaar via www.dbnl.org/tekst (geraadpleegd augustus 2002).

Signalementen

Boeken over taalbeheersing

Met grote regelmaat verschijnen er boeken die ons de regels leren voor correct schriftelijk taalgebruik, waardoor een enorme overlap is ontstaan in de informatie die al deze schrijfwijzers bieden. Een prettige kant van die grote stroom van boeken is dat de taalgebruiker een gids kan kiezen die het beste bij hem past. Men moet met al die concurrentie natuurlijk ook een zekere pretentie hebben om in deze tijd met een nieuwe schrijfwijzer op de markt te komen. Zo wordt de *Vraagbaak Nederlands* van Eric Tiggeler in het persbericht gepresenteerd als “het ideale opzoekboek voor alle vragen over taal, stijl en spelling” vanwege de “overzichtelijk gepresenteerde adviezen”, die “helder en direct toepasbaar” zijn. Het boek geeft uitvoerig antwoord op allerlei vragen op het gebied van de spelling en de woordkeuze, het gebruik van leestekens, de verbetering van zinsbouw en stijl, en het schrijven van brieven, e-mails en rapporten. Het is echter zeer de vraag of de lezer blij zal zijn met pagina’s waarop verschillende lettertypen worden gebruikt, vet- en niet-vetgedrukte passages in die lettertypen elkaar met grote regelmaat afwisselen, sommige delen nog weer vetter gedrukt zijn dan andere, en ten slotte ook nog eens wordt gewerkt met cursieve delen.

Tussen de regels van Jan Renkema is een boekje over taalgebruik in bijsluiters, belastingformulieren en bijbelvertalingen. Getoond wordt hoe structuur, inhoud en formulering bepalend kunnen zijn voor de kwaliteit van de tekst.

In zijn handige *Spellingboek voor iedereen* geeft Jan van der Pol de spellingregels van het Nederlands. Dit gebeurt in drie delen. In het eerste deel worden de spellingregels besproken, in deel 2 geeft de auteur antwoord op honderd veelgestel-

de spellingvragen, terwijl we in het derde deel twaalf spellingtests vinden met de sleutel erbij. In deel 4 van het boek ten slotte staat een lijst met ruim zeventuizend probleemwoorden.

Bibliografische gegevens:

Tiggeler, Eric. *Vraagbaak Nederlands*. Den Haag: Sdu, 2001. 308 blz. ISBN 90 12 08996 4. € 23,80.

Renkema, Jan. *Tussen de regels*. Utrecht: Het Spectrum, 2000. 92 blz. ISBN 90 274 7206 8. NGL 24,15.

Pol, Jan van der. *Spellingboek voor iedereen*. Den Haag: Sdu, 2000. 196 blz. ISBN 90 5797 082 1. NLG 25,-.

Jan Nijen Twilhaar

Lexicale ontwikkeling van het Nederlands

In het proefschrift *Lexicale ontwikkeling in het Nederlands* (KUB, 2000) rapporteert Heleen Strating-Keurentjes over haar longitudinale onderzoek naar lexicale ontwikkeling in het Nederlands van twintig Nederlandse, twintig Turkse en twintig Marokkaanse kleuters. Het materiaal werd verzameld in de twee jaar tijd dat deze kinderen in groep 1 en 2 van de basisschool zaten. Onderzocht werd hoe deze kinderen in de loop der tijd hun semantische netwerken ontwikkelden. Daarbij werden vergelijkingen tussen de kinderen gemaakt voor zowel hun brede woordkennis (de grootte van de woordenschat) als hun diepe woordkennis (de mate van netwerken van relaties rondom de woorden in de woordenschat). Uit het onderzoek komt naar voren dat de Nederlandse kleuters in de genoemde jaren een veel grotere woordenschat hebben dan de Turkse en Marokkaanse kleuters: ongeveer 5500 bij

de Nederlandse kleuters tegenover ongeveer 3350 bij de Turkse en Marokkaanse kleuters. De woordenschat van alle kleuters groeit weliswaar, maar de allochtone kinderen halen de achterstand gedurende de twee jaren niet in. Hiermee sluit Strating zich aan bij ander recent onderzoek: de achterstand in woordenschat van allochtone op autochtone kinderen bedraagt twee jaar. Omdat uit ander onderzoek een achterstand van vier jaar naar voren komt, zou er sprake van kunnen zijn dat volgende generaties de achterstand langzaam verkleinen. Verschillen die door het onderzoek naar diepe woordkennis worden blootgelegd, zijn dat de autochtone kleuters eerder hun semantische netwerken van de door Strating onderzochte woorden opbouwen dan de allochtone kleuters. In dit opzicht gaan de brede en diepe woordkennis gelijk op. Het boek eindigt met een suggestie voor het woordenschatonderwijs: in plaats van leerlingen categoriseringsprincipes aan te leren, zou het verstandig zijn hun veel nieuwe woorden te leren. Dit stimuleert en vergroot de woordenschat op de horizontale dimensie van coördinatie. Kinderen zijn namelijk sterk gericht op horizontale dimensies bij het interpreteren en opslaan van betekenselementen: zij reageren op een definitievraag door associaties te maken, horizontale lexicale relaties te leggen. Door hun groeiende cognitieve vermogen zijn zij in staat vanuit die horizontale coördinatie van woorden een verticale ordening van de woordenschat tot stand te brengen en dus hun diepe woordkennis te vergroten.

Bibliografische gegevens:

Strating-Keurentjes, Heleen. *Lexicale ontwikkeling in het Nederlands van autochtone en allochtone kleuters*. Proefschrift KUB, 2000. X + 173 blz. 90 74029 13 2. NGL 40,00.

Jan Nijen Twilhaar

Boeken over taalverandering

In haar proefschrift *Language loss and language processing* (KUN, 2000) brengt Madeleine Hulsen

verslag uit van haar onderzoek naar taalverlies en taalverwerving bij drie generaties Nederlandse emigranten in Nieuw-Zeeland. Voor taalverlies werden twee processen bekeken: taalverschuiving, waarbij kinderen niet of gedeeltelijk de moedertaal van de voorgaande generatie leren, en taalslijtage, waarbij binnen dezelfde generatie taalverlies optreedt. Er bleek bij de informanten meer sprake te zijn van de eerste vorm van taalverlies dan van de tweede vorm. Verder toont Hulsen aan dat actief taalgebruik in verschillende situaties *buiten* het gezin essentieel is voor taalbehoud. Is er echter sprake van taalverlies bij een bepaalde generatie, dan zal bij de volgende generaties de kennis en het gebruik van de eerste taal snel minder worden.

In *Een bössie uien en een kilo jappels* onderzoekt Geja Kinds wat wel en wat niet verandert in het West-Overijssels. De tekst van dit boekje werd eerder gepubliceerd in het tijdschrift *Driemaandelijks Bladen* 53 (2001). Zij stelt veranderingen vast in drie onderdelen van de grammatica. Uit de woordenschat verdwijnen bepaalde woorden, andere blijven, maar ondergaan klankverandering. In het gebruik van de derde persoon enkelvoud tegenwoordige tijd *ij trek* 'hij trekt' en *zee vrög* 'zij vraagt' lijkt nauwelijks verandering op te treden. Bij de verkleinwoorden zijn drie veranderingen aan de gang: de *n* van het diminutiefsuffix (*-ken* en *-tien*) verdwijnt, in het zuiden verdringt de uitgang *-tje(n)* het suffix *-ke(n)*, en de umlaut is aan het verdwijnen. De verklaring voor de veranderingen probeert de auteur telkens te verklaren door te kijken naar de manier waarop taalverwerving plaatsvindt. In principe kunnen kinderen bij voldoende taalaanbod de streektaal leren naast het Standaardnederlands. Het aanbod vanuit de streektaal is evenwel niet groot genoeg om de volledige set van regels te leren, waardoor taalverandering optreedt.

Relax! is een bundel opstellen van Wim Jansen over ons Nederlands vroeger, nu en in de toekomst en straalt een grote angst uit voor de verpaupering van het Nederlands tot "lultaal"

en de daarmee gepaard gaande achteruitgang van de kwaliteit van onze samenleving binnen de Europese eenheid. Het boek bestaat uit drie delen, of zoals de auteur dat wenst uit te drukken, drie lagen deeg waaruit een eenvoudige lasagne is opgebouwd. De bovenste laag heeft als centraal thema de bedreigde positie van het Nederlands in Nederland zelf. De aantasting van het Nederlands betekent volgens de auteur dat de kwaliteit van onze samenleving achteruitgaat en dat is onze eigen schuld, omdat we te zwak zijn om de externe druk te weerstaan. De middelste laag richt zich op de taalverhoudingen in Europa en het Nederlands daarin. Hier komt de auteur met verschillende oplossingen voor het taalprobleem. Ten slotte aangekomen onder in het gerecht blikt hij terug uit het jaar 2050 en beschrijft daarbij een geheel onverwachte ontwikkeling in de Europese Unie, wat een redding van het Nederlands betekent. Taalgebruikers die bezorgd zijn over de verloederding van het Nederlands, zullen zich in hun opvatting gesterkt voelen bij het lezen van deze bundel.

Een meer genuanceerde kijk op de veranderende taal is te vinden in het boekje *Nederengels* van Pyter Wagenaar, waarin de invloed van het Engels op het Nederlands praktisch wordt benaderd. Zo stelt de auteur dat het Nederlands noodzakelijke ontleningen kent, maar ook niet-noodzakelijke ontleningen. In het tweede geval is er sprake van een reeds aanwezig inheems woord. Toch kunnen ook dan leenwoorden een nuttig effect hebben. Verder legt de schrijver uit wanneer het wel of niet verstandig is leenwoorden te gebruiken. Dat kan bijvoorbeeld afhangen van het soort publiek waarmee je communiceert. Ook is er aandacht voor de omgekeerde richting van ontlening: die waarbij andere talen woorden uit het Nederlands overnemen, een verschijnsel dat we al kennen uit het werk van Nicoline van der Sijs.

In *Totaal Hedenlands* beschijft Jan Kuitenbrouwer twintig jaar taaltrends. Deze bundel bevat de beste stukken die hij gedurende twee

decennia schreef. Meer dan de helft ervan verscheen niet eerder in boekvorm, maar werd gepubliceerd in *de Volkskrant*, *NRC Handelsblad*, *Het Parool* en *HP/De Tijd*. De overige komen uit zijn boeken. Een deel van de stukken in deze bundel is bijgewerkt.

Bibliografische gegevens:

- Hulsen, Madeleine. *Language loss and language processing. Three generations of Dutch migrants in New Zealand*. Proefschrift KUN, 2000. XII + 261 blz. ISBN 90 9013990 7. NGL 35,00.
- Jansen, Wim. *Relax! Ons Nederlands toen, nu en straks*. Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2002. 176 blz. ISBN 90 204 2055 0. € 13,50.
- Kinds, Geja. *Een bössie uien en een kilo jappels. Wat wel en wat niet verandert in het West-Overijssels*. Groningen/Kampen: Stichting Sasland/IJsselacademie, 2001. 70 blz. ISBN 90 6697 134 7. € 7,50.
- Kuitenbrouwer, Jan. *Totaal Hedenlands. Twintig jaar taaltrends*. Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2002. 351 blz. ISBN 90 204 0084 3. € 17,95.
- Wagenaar, Pyter. *Nederengels. De invloed van het Engels op het Nederlands*. 's-Gravenhage: Elsevier, 2002. 96 blz. ISBN 90 5901 119 8. € 15,00.

Jan Nijen Twilhaar

Functiebenamingen

In het boekje *Gezocht: Functiebenamingen (m/v)* van Johan de Caluwe en Ariane van Santen worden regels gegeven voor de vorming en het gebruik van Nederlandse functiebenamingen. Deze wegwijzer, die werd geschreven in opdracht van de Nederlandse Taalunie, gaat in op de vraag of we voor mannen en vrouwen met hetzelfde beroep verschillende functiebenamingen moeten gebruiken, of dat het beter is seksenetrale benamingen te hanteren. Er wordt een overzicht gegeven van de benamingen die we in het Nederlands kennen en van de

taalkundige procédés die eraan ten grondslag liggen. Daarnaast geeft het boekje adviezen voor het gebruik van functiebenamingen.

Bibliografische gegevens:

Caluwe, Johan de & Ariane van Santen.
Gezocht: Functiebenamingen (m/v). Den Haag: Sdu, 2001. 134 blz. ISBN 90 12 09291 4. EUR 12,50.

Jan Nijen Twilhaar

Taal in stad en land

In mei 2002 verschenen de eerste dertien delen van de reeks *Taal in stad en land*. De reeks kwam tot stand op initiatief van Sdu Uitgevers en de Boekhandels Groep Nederland. Elk deel beschrijft de taal van een stad of een streek. De reeks staat onder hoofdredactie van Noline van der Sijs, die elk deel heeft voorzien van een gemeenschappelijk voorwoord, waarin onder meer wordt ingegaan op het verschil tussen dialect en taal, dat puur een maatschappelijke kwestie is. Omdat talen en dialecten linguïstisch gelijkwaardig zijn, is gekozen voor de term *taal* in de naam van de reeks. Ook wordt in dit voorwoord stilgestaan bij de taalontwikkeling in Nederland vanaf de Middeleeuwen. Verder wordt uiteengezet hoe de delen zijn opgebouwd. Daarbij is een uniform stramien nagestreefd. Elk deel geeft een inleiding waarin een plaatsbepaling van het dialect plaatsvindt. Daarna wordt ingegaan op verschillende aspecten van de grammatica, waarbij de auteur ook aandacht geeft aan de spelling. De beschrijving is contrastief, dat wil zeggen dat zo veel mogelijk wordt aangegeven waar het dialect verschilt met het Standaardnederlands. Vervolgens komen het ontstaan van het dialect aan de orde en de houding die de mensen ertegenover innemen. Dan volgt een woordenlijst met woorden die typerend zijn voor het dialect. Het boek wordt afgesloten met een hoofdstuk over de in het dialect geschreven literatuur en de desbetreffende dialectauteurs. De delen zijn geschre-

ven voor een breed publiek en taalkundige vaktermen zijn dan ook vermeden. In de delen die tot nu toe zijn verschenen, komen de volgende dialecten aan de orde: 1. Amsterdams, 2. Fries en Stadfries, 3. Gronings, 4. Haags, 5. Leids, 6. Maastrichts, 7. Oost-Brabants, 8. Rotterdams, 9. Stellingwerfs, 10. Utrechts, Veluws en Flevolands, 11. Venloos, Roermonds en Sittards, 12. West-Brabants, en 13. Zuid-Gelderse dialecten. In januari 2003 zal het deel over het Sallands, Twents en Achterhoeks verschijnen. In de loop van dat jaar zullen ook nog andere delen worden uitgegeven.

Bibliografische gegevens:

De delen zijn uitgegeven bij Sdu Uitgevers en kosten € 12,50.

1. Berns, Jan m.m.v. Jolanda van den Braak. *Amsterdams*. 119 blz. ISBN 90 12 09004 0.
2. Duijff, Pieter. *Fries en Stadfries*. 119 blz. ISBN 90 12 09015 6.
3. Reker, Siemon. *Gronings*. 139 blz. ISBN 90 12 09012 1.
4. Elias, Michael i.s.m. Ton Goeman. *Haags*. 132 blz. ISBN 90 12 09005 9.
5. Wortel, Dick. *Leids*. 118 blz. ISBN 90 12 09006 7.
6. Salemans, Ben & Flor Aarts. *Maastrichts*. 152 blz. ISBN 90 12 09013 X.
7. Swanenberg, Jos & Cor. *Oost-Brabants*. 122 blz. ISBN 90 12 09010 5.
8. Oostendorp, Marc van. *Rotterdams*. 96 blz. ISBN 90 12 09007 5.
9. Bloemhoff, Henk. *Stellingwerfs*. 147 blz. ISBN 90 12 09019 9.
10. Scholtmeijer, Harrie. *Utrechts, Veluws en Flevolands*. 122 blz. ISBN 90 12 09008 3.
11. Bakkes, Pierre. *Venloos, Roermonds en Sittards*. 99 blz. ISBN 90 12 09014 8.
12. Heestermans, Hans & Jan Stroop. *West-Brabants*. 122 blz. ISBN 90 12 09011 3.
13. Berns, Jan. *Zuid-Gelderse dialecten*. 103 blz. ISBN 90 12 09009 1.

Jan Nijen Twilhaar

De wereld van Marten Toonder

Aan Marten Toonder komt de eer toe dat een aantal van zijn woordcreaties in de Dikke van Dale zijn opgenomen. In *De breinbaas van Bommelstein* gaat de historicus Pim Oosterheert in op de wereld van Marten Toonder zoals die zich manifesteert in zijn Bommelverhalen. Een belangrijk aspect van Toonders werk is het bijzondere taalgebruik, waarin woorden voorkomen als *minkukel*, *denkraam*, *bovenbazen*, *denktank* en *kommer en kwel*, die hun weg naar de standaardtaal hebben gevonden. Ook zijn er prachtige creatieve eigennamen als *Giel Golfsnel* (geluidsmen), *Glastiller* (ober), *Kaalzager* (houthakker), *mr. Woordkramer* (advocaat), enzovoort. Er is quasi-intellectuele vaktaal (*de Jolentheorie van Nobius*, *de zorgdrempel*, *de neurveuze rerumitis*). Ook vinden we in het werk van Toonder allerlei contaminaties (*addertje in het wespennest*), germanismen (*miswas* van Misswachs 'mislukte oogst', *uitraderen* van ausradieren 'uitroeien') en anglicismen (*vreugderijder* van joy rider, *verloor mijn weg* van lost my way). Dan zijn er nog de creatieve topografische namen, scheldwoorden, enzovoort. Ook gaat Oosterheert in op het slot Bommelstein, de afkomst en het leven van Olivier Berendinus Bommel en de topografie rond Bommelstein. Verder laat hij zien hoe de religie, mythologie en filosofie zich manifesteren in de verhalen van Toonder, waarbij hij de invloed toont van Carl Gustav Jung, de Tao, de Keltische mythologie en het christendom.

Bibliografische gegevens:

Oosterheert, Pim. *De breinbaas van Bommelstein. Over de wereld van Marten Toonder*. Den Haag: Sdu, 2001. 88 blz. ISBN 90 12 09292 2. € 9,05.

Jan Nijen Twilhaar

Woordenboeken: Nederlands, dialecten, Fries en Jiddisch

In 2002 verscheen de eerste druk van *Kramers woordenboek Nederlands*. Dit woordenboek verdient aandacht omdat het een unieke combinatie vormt van verklarend woordenboek, zakentermen en synoniemen. De synoniemen vinden we onder aan de pagina's, onder een doorgetrokken streep, achter het daar herhaalde, vetgedrukte trefwoord. De zakentermen zijn vooral bedoeld voor de zakelijke communicatie en hebben betrekking op de domeinen recht, ICT, economie, bank- en geldwezen.

Het Groene woordenboek van André Abeling is een handwoordenboek Nederlands volgens de officiële spelling van het 'Groene boekje'. Bij de ruim vijftigduizend trefwoorden wordt een betekenisomschrijving gegeven. Bij veel lemma's wordt ook aangegeven met welke woorden deze gecombineerd kunnen worden. Het gaat hier eigenlijk gewoon om een handzaam woordenboek Nederlands dat men als het Groene boekje kan gebruiken en waarbij men dan ook de betekenis krijgt. Het Groene boekje is daarmee niet overbodig geworden, aangezien dit twee keer zo veel trefwoorden geeft.

Van elk van de systematische woordenboeken van de Brabantse en Limburgse dialecten verschenen drie delen. De presentatie van deze delen liep parallel. Het gaat hier om de vierde sectie van deel III, waarin de woordenschat van de fauna, gesplitst in de afleveringen 1 (vogels) en 2 (overige dieren) en van de flora (aflevering 3) is opgenomen. Deze toch al prachtig uitgegeven woordenboeken zijn nu ook voorzien van een fraaie omslag. Voor al die schoonheid moet de liefhebber wel een hoog geldbedrag neertellen, maar het is te hopen dat de makers van deze woordenboeken hun werk mogen voltooien. Nog mooier was het geweest als de boeken een hard kaft hadden gehad, zodat ze niet steeds scheef zouden zakken in de boekenkast, maar dat zou de prijs ontoelaatbaar opdrijven. Verder verschenen de delen 2 en 3 van het

Woordenboek van de Overijsselse dialecten, waarin opnieuw de woordenschat van het huis centraal staat. Bij deze twee delen zijn, net als bij het eerste deel, de mooie kleurenfoto's los toegevoegd, zodat de gebruiker deze zelf kan uitknippen en inplakken.

Bij de Fryske Akademy verscheen het mooi uitgegeven achttiende deel van het *Woordenboek der Friese taal*, waarin de woorden *ridderlik* tot en met *siedsprút* zijn opgenomen. Dezelfde uitgever publiceerde het prachtige, eveneens alfabetische woordenboek *Eilander Wezzenbúek* van de hand van Willem Visser en Siebren Dyk. Dit werk bevat bovendien een uiteenzetting van de klank- en vormleer van het Schiermonniksoogs, waarin ook wordt ingegaan op de verschillen tussen het Schiermonniksoogs en het Fries. Het woordenboek geeft bij de lemmata telkens zowel de Friese als de Nederlandse vorm. Het boek eindigt met een index Nederlands-Schiermonniksoogs.

Bij de Sdu verscheen een mooi, handzaam woordenboek met Hebreeuwse en Jiddisje woorden in het Nederlands met hun spelling, uitspraak, buiging, herkomst en betekenis. Voor dit boek werden de belangrijkste Hebreeuwse en Jiddisje woorden geïnventariseerd die in het Nederlands worden gebruikt en waarvan een deel niet in de *Woordenlijst Nederlandse taal* is opgenomen door het simpele feit dat bij het maken van deze lijst alleen die woorden werden geselecteerd die ten minste twee keer voorkwamen in twee verschillende bronnen van een groot tekstbestand dat door het Instituut voor Nederlandse Lexicologie is samengesteld. Het boek bevat een uitvoerige toelichting op de gevolgde regels, die wordt voorafgegaan door een Woord vooraf van Noline van der Sijs.

Bibliografische gegevens:

Abeling, André. *Het Groene woordenboek*. Den Haag: Sdu, 2002. VIII + 901 blz. ISBN 90 12 09308 2. € 25,00.

Heikens, Henk e.a. *Hebreeuwse en Jiddisje woorden in het Nederlands. Spelling, uitspraak, bui-*

ging, herkomst, betekenis. Den Haag: Sdu, 2002. 336 blz. ISBN 90 12 09293 0. € 22,00.

Kramers woordenboek Nederlands. Utrecht: Het Spectrum, 2002. X + 1481 blz. ISBN 90 274 7566 0. € 34,00.

Kruijssen, J. *Woordenboek van de Limburgse dialecten*. Deel III Inleiding Algemene woordenschat sectie 4: De wereld tegenover de mens Fauna Aflevering 1, vogels. Assen: Van Gorcum, 2001. 269 blz. ISBN 90 232 3753 6. € 38,57.

Kruijssen, J. *Woordenboek van de Limburgse dialecten*. Deel III Algemene woordenschat sectie 4: De wereld tegenover de mens Fauna Aflevering 2, overige dieren. Assen: Van Gorcum, 2001. 256 blz. ISBN 90 232 3754 4. € 31,31.

Kruijssen, J., m.m.v. H. Brok. *Woordenboek van de Limburgse dialecten*. Deel III Algemene woordenschat sectie 4: De wereld tegenover de mens Aflevering 3, flora. Assen: Van Gorcum, 2002. 416 blz. ISBN 90 232 3828 1. € 47,50.

Scholtmeijer, H. *Woordenboek van de Overijsselse Dialecten*. Het Huis – B. Kampen: IJsselacademie, 2001. 144 blz. ISBN 90 6697 128 2.

Scholtmeijer, H. *Woordenboek van de Overijsselse Dialecten*. Het Huis – C. Kampen: IJsselacademie, 2001. 151 blz. ISBN 90 6697 133 9.

Swanenberg, J. *Woordenboek van de Brabantse dialecten*. Deel III Algemene woordenschat sectie 4: De wereld tegenover de mens Fauna Aflevering 1, vogels. Assen: Van Gorcum, 2001. 272 blz. ISBN 90 232 3755 2. € 34,00.

Swanenberg, J. *Woordenboek van de Brabantse dialecten*. Deel III Algemene woordenschat sectie 4: De wereld tegenover de mens Fauna Aflevering 2, overige dieren. Assen: Van Gorcum, 2001. 293 blz. ISBN 90 232 3756 0. € 38,57.

Swanenberg, J., m.m.v. H. Brok. *Woordenboek van de Brabantse dialecten*. Deel III Algemene woordenschat sectie 4: De wereld tegenover de mens Aflevering 3, flora. Assen:

Signalementen

Van Gorcum, 2002. 528 blz. ISBN 90 232 3829 X. € 65,00.

Visser, Willem & Siebren Dyk. *Eilander Wezenbúek. Woordenboek van het Schiermonnikoogs*. Leeuwarden: Fryske Akademy, 2002. XLIV + 844 blz. ISBN 90 6171 934 8. € 30,00. Voor leden en donateurs van de Fryske Akademy € 27,00.

Wurdboek fan de Fryske taal. Woordenboek der Friese taal. Deel 18 ridderlik-siedsprút. Leeuwarden: Fryske Akademy, 2002. VII + 400 blz. ISBN 90 6171 926 7. € 41,00. Voor leden en donateurs van de Fryske Akademy € 38,50.

Jan Nijen Twilhaar

Jaarverslagen INL 1999-2000 en 2001

In het jaarverslag 1999-2000 van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie wordt in zeven hoofdstukken uiteengezet met welke projecten het INL zich de laatste tijd bezighoudt. Na een algemeen hoofdstuk is er aandacht voor de activiteiten rondom de revisie die in voorbereiding is van het in 1998 voltooid *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Naast deze revisie, die gericht is op de bestaande artikelen in het woordenboek, is er een Aanvullingenproject, dat zich bezighoudt met de bewerking van nog geheel ontbrekende woorden over de volle WNT-periode. Ook is het INL bezig met een *Algemeen Nederlands Woordenboek*, dat vanaf het begin helemaal elektronisch is opgezet. Dan is er nog een project dat de oudste lacune in de Nederlandse lexicologie moet opheffen: het samenstellen van het *Oudnederlands Woordenboek*, dat de Nederlandse woordenschat uit de jaren 500-1200 zal bevatten. De hoofdstukken 6 en 7 gaan over het opzetten van de Geïntegreerde Taalbank van het Nederlands van de 8ste-21ste Eeuw, en over de werkzaamheden van de afdeling Automatisering

Het jaarverslag 2001 heeft acht hoofdstukken. Er wordt onder meer aandacht besteed aan de werkzaamheden die hierboven al werden genoemd, maar die nu in een verder stadium

zijn: het *Oudnederlands woordenboek*, de aanvullingen en revisie van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, en het *Algemeen Nederlands Woordenboek*. Verder wordt ingegaan op de herziening van de *Woordenlijst Nederlandse taal*, op een project dat zich richt op de neoklassieke woordenschat van het Nederland, op de Geïntegreerde Taalbank (zie boven). Verder zijn er in dit jaarboek enkele bijdragen over de afdeling Automatisering van het INL.

Bibliografische gegevens:

Jaarverslag 1999 en 2000. Leiden: INL, 2001. II + 42 blz.

Jaarverslag 2001. Leiden: INL, 2002. II + 42 blz.

Jan Nijen Twilhaar

Spreuken voor managers

In het boek *Spelen met spreuken* stelt de econometrist Nico Lemmers in vijftien hoofdstukken het Nederlandse bedrijfsleven aan de orde. Dat doet hij aan de hand van honderden bestaande spreuken die door hem werden bewerkt. Elk hoofdstuk begint met een inleiding op het onderwerp, waarna de spreuken volgen. In het hoofdstuk over de schoonmaakdienstverlening staat bijvoorbeeld een spreuk van Noam Chomsky die voor deze tak van het bedrijfsleven werd bewerkt: "Zodra vragen over de menselijke wil of rede of over schoonmaak aan de orde komen, is de wetenschap uitgepraat." Naar Confucius is de spreuk "Wie niet kan lachen, moet geen schoonmaakbedrijf beginnen." Aan wie thuis is in het bedrijfsleven, kan het boek mogelijk aardig wat verstrooiing bieden.

Bibliografische gegevens:

Lemmers, Nico. *Spelen met spreuken. Spreuken voor managers*. Utrecht: Lemma, 2001. 224 blz. ISBN 90 5189 916 5. € 19,50.

Jan Nijen Twilhaar

Uit de tijdschriften

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften besproken: *Anéla*, *Driemaandelijkse Bladen*, *Gramma/TTT*, *Leuvense Bijdragen*, *Naamkunde*, *Nederlands van Nu*, *Neerlandica Extra Muros*, *Ons Erfdeel*, *Onze Taal*, *Spiegel*, *Southern African Linguistics and Applied Language Studies*, *Taal en Tongval*, *Taalkundig Bulletin*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *vakTaal*, *VDW-berichten*, *De Woordenaar*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar,
Oerdijk 35,
7433 AG Schalkhaar,
tel.: 0570-608080
e-mail: jnt@xs4all.nl

Anéla

2002, nr. 2

Deze aflevering heeft als thema Taal en bewustzijn. Het eerste artikel is van Jeanne Kurvers en gaat over het taalbewustzijn van analfabeten: *De analfabetische blik en de geletterde bril*. Ineke van de Craats onderzocht het verband tussen *Taal(on)bewustzijn en tweede-taalverwerving*. June Eyckmans, Frank Boers en Renaud Beeckmans onderstrepen het belang van taalbewustzijn bij het verwerven van idiomatische uitdrukkingen in een vreemde taal: *Mentaal visualiseren als leerstrategie*. Anne Baker en Beppie van den Bogaerde deden onderzoek naar *Code-mixing in moeder-kind interactie in dove families*. De bijdrage van Roel van Steensel gaat over *Gezinsprofielen, voor- en vroegschoolse stimuleringsactiviteiten en schoolsucces*. Annie van der Beek onderzocht *Interactie in de kleine kring. Doelen, taalfuncties en onderzoeksresultaten*. In *Leerkrachten vinden meisjes taalvaardiger* gaat Anne Vermeer in op de (voor)oordelen over de taalvaardigheid Neder-

lands van autochtone en allochtone jongens en meisjes in het Speciaal Basisonderwijs. Het laatste artikel is van Arina Byrdina en Korrie Helvert en heeft als onderwerp *Text composition in a second language: L1 transfer or L2 proficiency?*

Driemaandelijkse Bladen

54 (2002), nr. 1-4

In deze vierdubbele aflevering vinden we onder meer een bijdrage van Loes H. Maas over prepositiesnamen in de Achterhoek: *“Dat bunt gin echte namen”*. In *Perifere parallellen* illustreert Magda Devos het fonologisch parallellisme tussen twee perifere dialectfamilies aan de hand van een reeks kaartjes. De bijdrage van A. Remmers gaat over *Tiernamen in Siedlungsnamen zwischen Ems und Jade (3)*. De rij artikelen wordt afgesloten door Wilbert Heeringa met een besprekingsartikel van een boek over de featurefrequentiemethode: *Over de indeling van de Nederlandse streektaalen. Een nieuwe methode getoetst*.

Verder zijn er enkele boekbesprekingen.

Nederlands van nu

50 (2002), nr. 4

Dit vierde nummer begint met een bijdrage van Marc de Coster over de etymologie van *Ammehoela!* Frans Debrabandere doet hetzelfde voor het woord “zuurkool” in *Zuurkool is geen zuurkruid*. Siegfried Theissen neemt in *Schrijft Knack Belgisch? (8)* opnieuw het taalgebruik van het tijdschrift *Knack* onder de loep. In *Spelen met taal* geeft Gilbert De Bruycker ideeën voor het basisen het voortgezet onderwijs. Peter Debrabandere geeft zijn vierde *Schooltaaltip*, die deze keer gaat over klaslokaal, practicum, enzovoort.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Ons Erfdeel

45 (2002), nr. 4

Deze aflevering bevat geen taalkundige bijdragen.

Nr. 5

In het laatste nummer van deze jaargang is een bijdrage opgenomen van Frank van Eynde, getiteld *Ter sprake*, waarin de auteur een cultuurhistorische kijk geeft op de spraaktechnologie.

Onze Taal

71 (2002), nr. 7-8

Deze dubbele aflevering heeft als thema Taal op vakantie. Het nummer wordt geopend door Jan Erik Grezel met een bijdrage over vreemde talen leren in het buitenland: *De leerzame vakantie van de taaltoerist*. Van dezelfde auteur is het artikel *Buitenlanders spijkeren in Zeist hun Nederlands bij* over een zomercursus Nederlandse taal en cultuur. Riemer Reinsma maakt een kleine rondreis langs gevelstenen in Nederland en brengt daarvan verslag uit in *Taal in steen*. Corrie de Haan en Jaap de Jong gaan in op een speciale stoomcursus Midden-Nederlands: *Reizen in*

de tijd. In *Nederlands met een exotisch tintje* gaat Armand Sniijders in op de ontwikkeling van de officiële taal van Suriname. Ewoud Sanders geeft in zijn bijdrage *Van Achtertuinië tot Thailand* veertig manieren om te zeggen dat je thuis blijft met vakantie. Dick Springorum geeft aanwijzingen voor het verwijzen naar de derde in een gesprek: *Deze mevrouw; Jenny hier; de zuster*. In haar rubriek *Etymologica* gaat Nicoline van der Sijs in op de verkorting van woorden, zoals *gym, paddo*, enzovoort.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

nr. 9

Deze septemberaflevering is een jubileumnummer ter gelegenheid van zeventig jaar *Onze Taal*. Ewoud Sanders maakte een rondgang door de jaargangen van *Onze Taal: Zeventig jaar taaltu-mult*. Jaap de Jong had een “onverwacht vraaggesprek” met de oprichter van *Onze Taal*: de heer C.K. Elout. De bijdrage van Jan Erik Grezel gaat in op vraaggesprekken met lezers van *Onze Taal*. Marc van Oostendorp licht ons in over taalverenigingen in Nederland en daarbuiten. Daarnaast zijn er de volgende bijdragen. Jorica de Leeuw gaat in haar artikel in op namen van studentenhuizen. Ook is er weer een bijdrage van Peter Burger over fopopdrachten. Ook bespreekt Marc van Oostendorp weer een proefschrift: *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende t/m de twintigste eeuw* van J.A.M. Vermaas.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

nr. 10

De oktoberaflevering begint met een bijdrage van Jan Erik Grezel over aanspreekvormen in Nederland en Vlaanderen. De bijdrage van Bartho Kriek gaat over halve vertalingen in ondertitels. In haar rubriek *Etymologica* bespreekt Nicoline van der Sijs de veranderlijk-

heid van de *d* en *t*. Marc van Oostendorp schreef een artikel over de veranderingen in het Onderwijs in Allochtone Levende Talen, waarvoor regeringsplannen bestaan om het af te schaffen. De bijdrage van Joop van der Horst gaat over een verschuiving in het Nederlands: het versmelten van zelfstandige naamwoorden en werkwoorden.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Taal en Tongval

Themanummer 13 (2000)

Het dertiende themanummer gaat over de fonologie van de Nederlandse dialecten en fonologische theorievorming. De bundel begint met een Bericht van de (gelegenheids)redactie door Marc van Oostendorp. Vervolgens geeft Johan Taeldeman een *Inleiding I: Fonologisch dialectonderzoek en fonologische theorievorming: een historisch overzicht*. Van Marc van Oostendorp is *Inleiding II: Het belang van Nederlandse dialecten voor de fonologische theorie*. Ben Hermans en Herman Crompvoets gaan in op de *Meijelse mouillering als compensatie voor diftongreductie*. Luc Draye reageert daarop met zijn bijdrage *Over de 'diftongvrees' van het Meijels*. Georges De Schutter deed onderzoek naar de *Verkorting in de dialecten van het noordwesten van de provincie Antwerpen*. *Over de interactie tussen fonologie en morfologie*. Een tweede bijdrage van Johan Taeldeman gaat over de *Diepe structurerende factoren onder het Oost-Vlaamse klankoppervlak*. Marc van Oostendorp sluit de bundel af met een artikel over *Coronalen in het stads-Utrechts en de structuur van het fonologisch woord*.

53 (2001), nr. 2

In deze aflevering staat onder meer een artikel van Jürgen Jaspers over tussentaal en normativiteit: *Het Vlaamse stigma*. Renée van Bezooijen probeert te definiëren wat een streektaal is: *Wat is een streektaal?* Georges De Schutter geeft in

zijn bijdrage *Een paar beschouwingen over het IPP-effect in het Afrikaans*. Het artikel van Jan Goossens gaat over de uitspraak van de opeenvolging korte vocaal + r + n, die als Vr of Vn wordt gerealiseerd: *Over de bokkesprong van de r, een mannelijke eend en een zweertje op het ooglid*.

Verder zijn er twee boekbesprekingen.

vakTaal

14 (2001), nr. 1-2

In deze dubbele aflevering van dit tijdschrift van de Landelijke Vereniging van Neerlandici staat onder meer een artikel van Jan Stroop naar aanleiding van Jo Daans boek over de geschiedenis van de dialectgeografie in het Nederlandse taalgebied: *De beweeglijkste en avontuurlijkste vorm van taalkunde*.

Nr. 3-4

In dit dubbelnummer vinden we een interview met de hoogleraar Nederlandse taalkunde Arie Verhagen. In *Verloren woorden* gaat Sanne Steusel in op de huidige status van het Occitaans. Er is verder een bijdrage van Wim Klooster: *Grammatica voor de liefhebber III* en een recensie door Louise Cornelis van A.M. Duinhovens boek *Analyse en synthese in het Nederlands*.

De Woordenaar

6 (2002), nr. 2

Deze aflevering begint met een artikel van Marijke Mooijaart, waarin informatie wordt gegeven over het INL-project dat als doel heeft om verbeteringen aan te brengen in het bestaande WNT. Ook is er een bijdrage van Simon Reker over *De plof in Nederlandse woordenboeken*.

Verder bevat dit nummer een aantal boekbesprekingen. Heel uitvoerig is die van Jan Posthumus van *Steenkolenengels* (Marc van Oostendorp).

Ontvangen boeken

Beekhuizen, Dorothé, Michel Dingenouts & Helma Maessen (red.). *Nederlandse taal-, vertaal- en letterkunde.* Nederlandse Taalunie, 2002. 144 blz. ISBN 88 88568 00 X. Bij dit boek werd geen prijs vermeld.

Broekhuis, Hans. *Adpositions and adpositional phrases.* Tilburg, 2002. MGD occasional papers. 331 blz. Te bestellen bij: Universiteit van Tilburg, Grammaticamodellen, MGD, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg.

Debrabandere, Frans. *West-Vlaams etymologisch woordenboek. De herkomst van de West-Vlaamse woorden.* Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2002. 461 blz. ISBN 90 204 0726 0. € 37,50.

Gessel, Han van e.a. (red.). *Stijlboek de Volkskrant.* Den Haag: Sdu, 2002. 228 blz. ISBN 90 12 09575 1. € 12,50.

Groothuis, J.C. *Proeve eener Nederbetuwsche spraakkunst.* Kesteren: Arend Datema Instituut, 2002. 143 blz. ISBN 90 806357 5 8. € 10,00.

Heikens, Henk e.a. *Hebreeuwse en Jiddisje woorden in het Nederlands. Spelling, uitspraak, buiging, herkomst, betekenis.* Den Haag: Sdu, 2002. 336 blz. ISBN 90 12 09293 0. € 22,00.

Hilgsmann, Philippe (red.). *Het Nederlands in Frankrijk en in Franstalig België wetenschappelijk en didactisch benaderd.* Lille: Université Charles-de-Gaulle, 2002. 519 blz. ISBN 2 84467 041 5. Bij dit boek werd geen prijs vermeld.

Houët, Henriëtte. *Kramers stijlguides.* Utrecht: Het Spectrum, 2002. 169 blz. ISBN 90 274 7670 5. € 22,50.

Jaarverslag 2001 van het INL. Leiden: INL, 2002. 42 blz. Bij dit boek werd geen prijs vermeld.

Kerstens, Johan & Arie Sturm. *Beknopte grammatica van het Nederlands.* Bussum: Coutinho, 2002. 64 blz. ISBN 90 6283 325 X. € 22,00. Met cd-rom.

Kessels-van der Heijde, M.C.A. *Maastricht, Maastricht, Mestreech.* Hilversum: Verloren, 2002. 318 blz. ISBN 90 6550 713 2. € 27,00.

Kruijssen, J., m.m.v. H. Brok. *Woordenboek van de Limburgse dialecten.* Deel III Algemene woordenschat sectie 4: De wereld tegenover de mens Aflevering 3, flora. Assen: Van Gorcum, 2002. 416 blz. ISBN 90 232 3828 1. € 47,50.

Kuitenbrouwer, Jan. *Totaal Hedenlands. Twintig jaar taaltrends.* Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2002. 351 blz. ISBN 90 204 0084 3. € 17,95.

Meuris, Patrick. *Vormen van verklaren. De globale structuur van alledaagse verklarende teksten.* Gent: KANTL, 2002. 400 blz. ISBN 90 72474 45 7. € 20,00.

Onze Taal Taalkalender 2003. Den Haag: Sdu, 2002. 365 blz. ISBN 90 12 09304 X. € 13,50.

Quak, A. & J.M. van der Horst. *Inleiding Oudnederlands.* Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2002. 111 blz. ISBN 90 5867 207 7. € 11,00.

Roskam, Henry. *Boeven-jargon.* Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2002. 158 blz. ISBN 90 204 0307 9. € 12,00.

Schryver, Johan De & Anneke Neijt. *Handboek spelling*. Mechelen: Wolters Plantyn, 2002. 404 blz. ISBN 90 301 7535 4. € 25,00.

Swanenberg, J., m.m.v. H. Brok. *Woordenboek van de Brabantse dialecten*. Deel III Algemene woordenschat sectie 4: De wereld tegenover de mens Aflevering 3, flora. Assen: Van Gorcum, 2002. 528 blz. ISBN 90 232 3829 X. € 65,00.

Sybesma, Rint. *Syntaxis. Een generatieve inleiding*. Bussum: Coutinho, 2002. 328 blz. ISBN 90 6283 328 4. € 25,00.

Van Dale Klare taal. Utrecht/Antwerpen: Van Dale, 2002. 301 blz. ISBN 90 6648 994 4. € 19,90.

Vanhoutte, Edward (red.). *Talig Erfgoed. De zuidelijke Nederlanden in de 14de eeuw*. Gent: KANTL, 2002. 119 blz. ISBN 90 72474 46 5. € 9.

Visser, Willem & Siebren Dyk. *Eilander Wezenbúek. Woordenboek van het Schiermonniksoogs*. Leeuwarden: Fryske Akademy, 2002. XLIV + 844 blz. ISBN 90 6171 934 8. EUR 30,00. Voor leden en donateurs van de Fryske Akademy € 27,00.

Wagenaar, Pyter. *Nederengels. De invloed van het Engels op het Nederlands*. 's-Gravenhage: Elsevier, 2002. 96 blz. ISBN 90 5901 119 8. € 15,00.

Wurdboek fan de Fryske taal. Woordenboek der Friese taal. Deel 18 ridderlik-siedsprút. Leeuwarden: Fryske Akademy, 2002. VII + 400 blz. ISBN 90 6171 926 7. € 41,00. Voor leden en donateurs van de Fryske Akademy € 38,50.

Zollner, Barbara Maria. *Groot toverwoordenboek*. Utecht: Het Spectrum, 2002. 237 blz. ISBN 90 274 7893 7. € 9,90.

- * Met oprechte dank aan prof. dr. Willy Van Langendonck voor zijn commentaar bij de eerste versie van dit artikel. Het hier beschreven onderzoek maakt deel uit van een onderzoeksproject gefinancierd door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek -Vlaanderen. De auteur werkt als docent voor Nederlandse en Algemene Sociolinguïstiek aan de Universiteit Antwerpen en als postdoctoraal onderzoeker aan de K.U.Leuven Campus Kortrijk. (Reinhild.Vandekerckhove@ua.ac.be - Reinhild.Vandekerckhove@kulak.ac.be)
- 1 Net zoals in de West-Vlaamse dialecten treffen we in vele Zuid-Nederlandse dialecten relativa aan die genus- en numerusneutraal zijn (cf. infra). Het gaat hier m.n. om de vorm *dat*. Van Langendonck (1995: 433) geeft voorbeelden voor het Zuid-Brabantse dialect van Tildonk: “Het kan haast overal voorkomen, ook met voorzetsels, bv. *de jongens dat ze mee gespeeld heeft.*” De vorm *dat* gedraagt zich in dit geval als een voegwoord (Van Langendonck 1995: 433) of een relatief partikel (De Schutter 1990: 17), maar het doet wel degelijk dienst als relatiefpronomen (cf. infra).

